

บทที่ 4

พุทธปรัชญาเถรวาทในพระอภัยมณี

คนส่วนใหญ่เมื่อได้อ่านเรื่องพระอภัยมณีของสุนทรภู่ก็มักจะหลงใหลอยู่กับความไพเราะของกลอน สนใจอยู่กับเนื้อเรื่องที่ทำให้ความรู้สึกตื่นเต้นเร้าใจ ชวนให้ติดตาม และผู้อ่านก็จะสร้างจินตนาการไปพร้อม ๆ กับการพรรณนาความที่ใช้สำนวนลีลากระทัดรัดกระชับ หู อีกทั้งยังได้รับคติ สุภาษิตสอนใจที่สอดแทรกอยู่เป็นระยะ ๆ จนลืมนึกถึงปรัชญาธรรมที่สุนทรภู่ถ่ายทอดแทรกซ่อนไว้ในเนื้อเรื่อง

ประการสำคัญก็คือ นิสัยคนไทยโดยทั่วๆ ไปมิใคร่จะขบคิดใคร่ครวญในเรื่องที่ล้าลึก เช่นเรื่องปรัชญา ดังข้อสังเกตของ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ว่า

การวิจารณ์เชิงปรัชญาเกือบจะไม่มีเลยในประเทศไทยเพราะทุกคนมีความเห็นตรงกันว่าวิถีของไทยทุกคนนับถือพุทธศาสนาและความไม่สนใจในเชิงนี้ทำให้นักอ่านโดยมากไม่สังเกตแม้คำกล่าวที่ขัดกับพุทธศาสนา เช่น คำสอนของฤาษีแก่สุดสาครว่า “แม้ใครรักรักมั่งซังซังตอบ” ในบทกวีของเรามีการแสดงออกอันความคิดซึ่งขัดกับพุทธศาสนาอยู่บ่อย ๆ แต่คนไม่สังเกต เมื่อเคยชมใครคนหนึ่งก็ชมตามกันไป เช่น สุนทรภู่ก็ชมกันว่ามีสุภาษิตดีกันอยู่เสมอ (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, 2517 : 14)

การที่ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ กล่าวเช่นนี้ ก็เพราะต้องการให้นักอ่านวรรณคดีหันมาสนใจวรรณคดีไทยในเชิงปรัชญามากขึ้น ผู้วิจัยมีความเห็นคล้ายตามเจตนา นาควัชระ ที่ว่า “ถ้าเราถือว่าวรรณคดีเป็นที่รวมแห่งปรัชญามนุษย์สามารถที่จะหยั่งถึงแก่นชีวิตมนุษย์ ความเป็นไปในโลกนี้ภพนี้ ในจักรวาล หรือแม้แต่ในโลกหน้า ภพหน้า การนำปรัชญามาใช้ในการศึกษาวรรณคดี จึงเป็นสิ่งที่จะต้องเป็นไปได้โดยอัตโนมัติ” (เจตนา นาควัชระ, 2515 : 14)

คำกล่าวของ เจตนา นาควัชระ ได้สร้างแรงบันดาลใจให้ผู้วิจัยศึกษาวรรณคดี โดยนำความรู้ทางพุทธปรัชญาเถรวาทมาเป็นหลักในการศึกษาโดยวิเคราะห์เรื่องพระอภัยมณีตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาทออกมาเป็น 3 หมวดใหญ่ ๆ คือ

หมวดที่ 1 อภิปรัชญาในพระอภัยมณี

หมวดที่ 2 ญาณวิทยาในพระอภัยมณี

หมวดที่ 3 จริยศาสตร์ในพระอภัยมณี

ทั้ง 3 หมวดนี้ใช้มุมมองของพุทธปรัชญาเถรวาทหรือพุทธธรรมเป็นหลักและนำปรัชญาที่เกี่ยวข้องมาประกอบการอธิบาย ดังต่อไปนี้

อภิปรัชญาในพระอภัยมณี

1. ความจริง

1.1 ความไม่เที่ยง (อนิจจตา)

สุนทรภู่ใช้แนวคิดเกี่ยวกับปรมาตตสัจจะในแง่ความไม่เที่ยงอธิบายเหตุการณ์และประสบการณ์ของตัวละคร ดังจะยกตัวอย่างต่อไปนี้

พระอภัยมณีและศรีสุวรรณโอรสของท้าวสุทัศน์ และนางปทุมเกสร เป็นผู้ที่พระราชบิดาปรารถนาจะให้ครองราชสมบัติสืบต่อราชบัลลังก์เมืองรัตนา จึงให้โอรสเดินทางไปศึกษาวิชาเพื่อการปกครองบ้านเมือง ท้าวสุทัศน์ตรัสกับโอรสทั้งสองว่า

พ่อจะแจ้งเจ้าจงจำคำโบราณ

อันชายชาญเหือกษัตริย์ขัตติยา

ย่อมพากเพียรเรียนไสยศาสตร์เวท

สิ่งวิเศษสืบเสาะแสวงหา

ได้ป้องกันอันตรายนัครา

ตามกษัตริย์ขัตติยาอย่างโบราณ

พระลูกรักจักสืบวงศ์กษัตริย์

จงรีบรัดเสาะแสวงแห่งสถาน

หาทิสปาโมกษ์ชำนานูชาญ

เป็นอาจารย์พากเพียรเรียนวิชา

(ตอนที่ 1 หน้า 1)

ท้าวสุทศน์เตรียมการให้พระอภัยมณีศรีสุวรรณไปเรียนวิชาเพื่อ“สืบวงศ์กษัตริย์”
หลังจากเรียนสำเร็จวิชากลับมารายงานให้พระบิดาทรงทราบ

พระเชษฐาทูลแถลงแจ้งคดี
ลูกเรียนกลดนครี่ชำนาญชาญ
ศรีสุวรรณนั้นเรียนในการยุทธ์
เพลงอาวุธเข้มแข็งกำแหงหาญ
ทั้งสองสิ่งยิ่งยวดวิชาการ
ใครจะปานเปรียบได้นั้นไม่มี
(ตอนที่ 1 หน้า 7)

เมื่อ แทนที่ท้าวสุทศน์จะทรงพอพระทัย เหตุการณ์กลับพลิกผันเกิดความคาดหมาย

ท้าวสุทศน์ฟังอรรถไอรสราช
บรมนาถขัดข้องให้หมองศรี
โกรธกระที่บบาทาแล้วพาที
อย่าอวดดีเลยกูไม่พอใจฟัง
(ตอนที่ 1 หน้า 7)

ตามความคิดของท้าวสุทศน์นั้น พระองค์เห็นว่าวิชาที่ไอรสเรียนสำเร็จมานั้น เป็นวิชา
พื้น ๆ ไม่มีประโยชน์ ไม่เหมาะสมกับการเป็นกษัตริย์

อันคนตรีพิพาทยตะโพนเพลง
เป็นนักเลงเหล่าโลนเล่นโชนหนัง
แต่พวกกูผู้หญิงที่ในวัง
มันก็ยังเรียนรำได้ชำนาญ
อันวิชาอาวุธแลโล่เขน
ชอบแต่เกณฑ์ศึกเสื่อเชือกทหาร
(ตอนที่ 1 หน้า 8)

และยังบริภาษอย่างรุนแรงว่า

ดูกาลีมีแต่จะขายหน้า
 ช่างชั่วช้าทุจริตผิดวิสัย
 จะให้อยู่เวียงวังก็จ้งไร
 ชอบแต่ไสคอส่งเสียดจากเมือง
 (ตอนที่ 1 หน้า 8)

เหตุการณ์นี้มีผลให้พระอภัยมณี ศรีสุวรรณหนีออกจากเมือง เพราะ “อยู่ที่อาศัย
 ‘ไพร่ฟ้าประชาชน’”

พระเชษฐาว่ากรรมแล้วน้องเอ๋ย
 อย่าอยู่เลยเรามาไปไพร่ระหง
 มีทันสั่งอำมาตย์ญาติวงศ์
 ทั้งสององค์ออกจากจังหวัดวัง
 (ตอนที่ 1 หน้า 8)

เรื่องราวที่ยกมากล่าวนี้ ชี้ให้เห็นความไม่เที่ยงแท้แน่นอน ความผันแปร ความ
 ไม่คงที่ ไม่เป็นไปตามความคาดหวัง ทำวสุทัศน์คาดหวังว่าโอรสจะเรียนวิชาที่เหมาะสมกลับ
 มาเป็นกษัตริย์สืบต่อราชบัลลังก์ พระอภัยมณี ศรีสุวรรณก็คาดหวังว่าวิชาที่เลือกเรียนมานั้น
 เหมาะสมกับการเป็นกษัตริย์เป็นวิชาที่พระราชบิดาพอพระทัย แต่กลายเป็นว่าพระราชบิดา
 ไม่พอพระทัย ทั้ง ๆ ที่ “มาถึงวังยังไม่ถึงสักครึ่งวันยังไม่ทันทดลองทั้งสองคน” เหตุการณ์จึง
 ผันแปรเกินความคาดหมาย

ความไม่เที่ยง ไม่คงที่ดังตัวอย่างที่กล่าวนี้ถ้าตีความในแง่ของพุทธศาสนาจัด
 เป็น “อนิจจัง” จัดอยู่ใน “พระไตรลักษณ์” อันได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา (ความไม่เที่ยง ความ
 เป็นทุกข์ และความไม่มีตัวตน) หากมองให้ลึกถึงขั้นพุทธปรัชญา อาจมองในแง่ของความจริง
 ที่เป็นสมมุติสัจจะ กล่าวคือ

1.1.1 สถานะความเป็นกษัตริย์ เป็นความจริงโดยสมมติ เพราะเป็นสถานภาพอันไม่
 คงที่เสมอไป ชีวิตของกษัตริย์ก็เป็นสิ่งไม่คงที่ มีการเสื่อมสลาย ความเป็นกษัตริย์เป็นสถาน
 ภาพของบุคคลในสังคม เป็นสิ่งสมมติ

1.1.2 นามเป็นสิ่งสมมติ นามบุคคล นามสถานที่ก็เป็นความจริงโดยสมมติ เมืองรัตนา
ท้าวสุทัศน์ พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ เป็นนามที่บัญญัติเรียกขึ้น เป็นความจริงโดยสมมติ

1.2 ความเป็นทุกข์ (ทุกข์ตา)

ชีวิตของพระอภัยมณีประสบกับความทุกข์ที่เกิดจากการพลัดพราก ตัวละคร
แทบทุกตัวล้วนมีความทุกข์อันเกิดจากสาเหตุต่าง ๆ กันมีแต่ฤาษีแห่งเกาะแก้วพิสดารที่มี
ความทุกข์น้อยที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระอภัยมณีตัวเอกของเรื่องประสบความทุกข์มากกว่า
ตัวละครอื่น ๆ อย่างเห็นได้ชัด เช่น

1.2.1 ทุกข์เกิดจากความรู้สึกขาดที่พึ่ง ตอนพระอภัยมณีศรีสุวรรณ หนีออกจากเมือง
เดินทางมากลางป่า พระอภัยมณีปรึกษากับศรีสุวรรณ

อันตัวเราพี่น้องทั้งสองนี้
ไม่มีที่พึ่งใครในไพร่สวน
ทั้งโภชนาอาหารกันดารครัน
ยังนับวันก็แต่กายจะวายปรมาณ
(ตอนที่ 1 หน้า 9)

1.2.2 ทุกข์อันเกิดจากความพลัดพราก ตอนที่นางผีเสื้อสมุทรลักพาตัวพระอภัยมณีไป
ไว้ในถ้ำ พระอภัยมณีเมื่อพลัดพรากจากศรีสุวรรณ ก็รำพึงว่า

ไอ้สงสารปานฉะนี้ศรีสุวรรณ
อยู่ด้วยกันหลัดหลัดมาพลัดพราย
พอตื่นขึ้นยามเย็นไม่เห็นพี่
จะไต่ก็โหยหาน้ำใจหาย
ได้เห็นแต่เจ้าพราหมณ์ทั้งสามนาย
เขาผ่นกายลับตาจะอาวรณ์
นิจจาเอ๋ยเคยเห็นกันก็พี่น้อง
มาเที่ยวท่องบุกเดินเนินสิงขร

อียักษ์ลักที่มาจากในสาคร
 จะทุกซรีอนว่าเหวอยู่เอกา
 พระนิกนิกแล้วสะอีกสะอื่นให้
 ชลเนตรหลังไหลทั้งซ้ายขวา
 ชบพระพักตร์อยู่บนแท่นแผ่นศิลา
 ทรงโคกาทำสรตระทอดใจ
 (ตอนที่ 2 หน้า 16)

และเมื่อพระอภัยมณีได้พบศรีสุวรรณก็ยิ่งเป็นทุกข์ถึงพระชนกชนนี

จะเล่าความตามยากเมื่อจากน้อง
 ก็ขัดข้องเขาจะแจ้งแถลงไข
 จึงว่าพี่นี้ก็แสนสลดใจ
 หมายถึงไม่พบญาติแล้วชาตินี้
 หากกุศลหนุนหลังเราทั้งสอง
 ได้พบน้องนัดตามารศรี
 ยังทุกข์หนึ่งถึงชนกชนนี
 จะร้ายดีมิได้รู้ถึงหูเลย
 พระรำพรางต่างองค์ทรงกันแสง
 ใ้อเสียแรงเกิดมานิจจาเอ๋ย
 ไม่เคยยากกรากกรำต้องจำเคย
 เมื่อไรเลยจะพร้อมวงศ์พงศ์ประยูร
 พระพี่น้องสององค์สะอื่นให้
 ด้วยอาลัยไกลญาติเพียงขาดสูญ
 ทั้งลูกน้อยนัดดาภิอาตุร
 ต่างเพิ่มพูนโศกเศร้าไม่เบาบาง
 (ตอนที่ 19 หน้า 289)

1.2.3 ทุกข์อันเกิดจากความไม่สมหวังในความรัก เมื่อพระอภัยมณีได้พบกับนางสุวรรณมาลีบนเรือ พระอภัยมณีรักนางสุวรรณมาลี แต่ไม่สามารถทำในสิ่งที่ปรารถนาได้ เพราะนางสุวรรณมาลียังหมางเม็นพระอภัยมณีอยู่ สุนทรภู่ได้พรรณนาความทุกข์นั้นด้วยการแสดงความขัดแย้งในใจของพระอภัยมณีเมื่อได้รับแรงกระตุ้นให้ระลึกถึงนางจากเสียงดนตรี

ได้ยินเสียงดีดสีดนตรีกล่อม
 ประสานซอम्मโหรีปี่ไฉน
 พระนั่งฟังวังเวงวิเวกใจ
 หวนอาลัยรำลึกนึกถึงนาง
 มาพานพบสบสมอารมณ์คิด
 แต่จวนจิตจำวิบัติให้ซัดขวาง
 พระนิมน้องหมางเม็นเขินระคาง
 จะทำอย่างไรดีกระนั้น
 พระนั่งนึกสะทีกสะท้อนอก
 แสนวิตกเต็มคิดพิศดูผ้า
 อารมณ์รักอ้อชวนป่วนวิญญูณณ์
 จะปรึกษาน้องชายก็อายใจ

(ตอนที่ 21 หน้า 309)

และ

สงสารองค์พระอภัยวิไลลักษณ์
 กำเริบรักรุ่มร้อนอวรณ์หวัง
 เจียบสำเนียงเสียงขับคอยตรับฟัง
 ให้คลุ้มคลั่งคล้ายคล้ายว่าสหายใจ

(ตอนที่ 21 หน้า 310)

ความทุกข์อันเกิดจากความรักของพระอภัยมณีมีปรากฏอยู่หลายตอน แต่สรุปแล้วความทุกข์ที่เกิดขึ้นเนื่องมาจากความไม่สมหวังในความรักความอาลัยอาวรณ์ต่อคนรักซึ่งเมื่อเกิดขึ้นในระยะหนึ่งชีวิตก็ได้รับความสมหวังมีความสุขในระยะเวลาหนึ่งแล้วกลับเกิด

ความทุกข์อันเนื่องมาจากความรักอีกหมุนเวียนอยู่หลายครั้งหลายคราเกือบตลอดชีวิต จนกระทั่งพระอภัยมณีออกบวชในตอนท้ายของเรื่อง ความเป็นทุกข์จากความรักก็หมดสิ้นไป ไม่กล่าวถึงความทุกข์จากกรณีนี้อีก

1.3 ความไม่ใช่ตัวตน(อนตตา)

ตัวละครที่มีบทบาทมากตัวหนึ่งในเรื่องพระอภัยมณีคือ นางผีเสื้อสมุทรหรือ “อสุรีผีเสื้อน้ำ” เป็นตัวละครที่น่าศึกษา เพราะมีประวัติความเป็นมาและพฤติกรรมแตกต่างไปจากตัวละครอื่น ๆ สุนทรภู่เปิดตัวละครผีเสื้อสมุทรโดยกล่าวถึงพฤติกรรมว่า

จะกล่าวถึงอสุรีผีเสื้อน้ำ
อยู่ห้องถ้ำวังวนชลสาย
ได้เป็นใหญ่ในพวกปีศาจพราย
สกนธ์กายโตใหญ่เท่าไอยรา
ตะวันเย็นขึ้นมาเล่นทะเลกว้าง
เที่ยวอยู่กลางวารินกินมัจฉา
จวบจนกลางพิศดักกุมภา
เป็นภักษานางมารสำราญใจ

(ตอนที่ 2 หน้า 14)

นางผีเสื้อสมุทรหรืออสุรีผีเสื้อน้ำเป็นตัวละครประเภทมนุษย์ที่มีความรัก โลก โกรธ หลง เช่นตัวละครโดยทั่วไป แต่ที่สำคัญคือ มีส่วนเข้ามามีบทบาทอย่างสำคัญต่อชีวิตของพระอภัยมณี และส่วนที่น่าศึกษาก็คือประวัติความเป็นมา ซึ่งมีหนังสือสังขรวรรณของพระอภัยมณีตอนนางสิ้นชีวิตว่า

นางผีเสื้อเมื่อแต่ก่อนเป็นก้อนหิน
 อยู่กระสุนธนูสมุทรมหาชลาไหล
 นางอสุรชาติก่อนได้พรชัย
 ถอดดวงใจฝากแฝงแท่งศิลา
 แล้วขึ้นจากฟากฝั่งมหรณพ
 ไปรุกรบกับพระเพลิงที่เชิงผา
 ต้องไฟกรดหมดไหม้ทั้งกายา
 ยิ่งแต่ว่าอายุอสุรินทร
 กับดวงใจไม่ดับไปกลับชาติ
 เป็นปิศาจสังหรณ์อยู่ก้อนหิน
 ถูกไอน้ำซำได้ไธแผ่นดิน
 บันดาลหินนั้นให้งอกออกทุกที
 เป็นหน้าตาชาแข็งอันแรงฤทธิ์
 ด้วยพรอิศรารักษ์พระลักษมี
 นับอนันต์วันคืนได้หมื่นปี
 จึงเป็นผีเสื้อสมุทรผุดทยาน
 ขึ้นต้องแสงพระอาทิตย์ยังฤทธิ์กล้า
 ปราบบรรดาพวกปิศาจด้วยอาญา
 ได้เป็นใหญ่ในแม่น้ำอินมาน
 ใครล้างผลาญชีวิตวันไม่บรรลัย

(ตอนที่ 14 หน้า 208)

พระราชมนี (2529 : 70/1) กล่าวว่

เรื่องความไม่ใช่ตัวตนที่เรียกว่า "อนตตา" นั้นอธิบายได้ว่า สิ่งทั้งหลายทั้ง
 ปวงที่ปรากฏเป็นต่าง ๆ นั้น เมื่อวิเคราะห์ตามสภาวะถึงที่สุดแล้ว หาใช่มีตัวตนที่แท้จริงที่คง
 ตัวยืนอยู่ยงดังที่เรียกกันว่าอย่างนั้นอย่างนี้ไม่แต่เป็นเพียงกระบวนการ (ธรรมปวัตติ) คือ
 กระบวนแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย หรือกระบวนแห่งรูปธรรมและนามธรรม(ขันธปวัตติ) ที่เกิด

จากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมหรือประมวลกันเข้า และองค์ประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่าง ๆ ล้วนมีการเกิดขึ้น และความเสื่อมสลาย เป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์ สืบเนื่องส่งทอด เป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน

เมื่อพิจารณาสภาพความเป็นมาของนางผีเสื้อสมุทร จึงสรุปได้ว่า

1) ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของนางผีเสื้อสมุทร เพราะ“นางผีเสื้อเมื่อก่อนเป็นก้อนหิน อยู่กระสุน์สมุทรมหาศาลาไหล” ปัจจัยประกอบที่เกิดเป็นนางผีเสื้อสมุทรขึ้น คือ

1.1) นางอุสุธาติก่อนได้พรชัย	ถอดดวงใจฝากแฝงแห่งศिला
1.2) แล้วขึ้นจากฟากฝั่งมหรณพ	ไปรุกรบกับพระเพลิงที่เชิงผา
ต้องไฟกรดหมดไหม้ทั้งกายา	ยังแต่ว่าอายุอุสุรินทร์
กับดวงใจไม่ดับไปกลับชาติ	เป็นปีศาจสังหรณ์อยู่ก้อนหิน
1.3) ถูกไอน้ำซำได้ไธแผ่นดิน	บันดาลหินนั้นให้งอกออกทุกที
เป็นหน้าตาชาแข็งอันแรงฤทธิ์	ด้วยพรอิศรารักษ์พระลักษมี
1.4) นับอนันต์วันคืนได้หมื่นปี	จึงเป็นผีเสื้อสมุทรผุดทยาน
1.5) ขึ้นต้องแสงอาทิตย์ยิ่งฤทธิ์กล้า	ปราบบรรดาพวกปีศาจด้วยอาญา
ได้เป็นใหญ่ในแม่น้ำอโนมาน	ใครล้างผลาญชีวิตไม่บรลัย

2) สภาพที่ปรากฏเป็นนางผีเสื้อสมุทร เกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันปรุงแต่งขึ้น ตามข้อ 1.1 ถึง 1.5 คือ

- 2.1) ได้รับพรถอดดวงใจไว้ที่ก้อนหิน
- 2.2) รบกับพระเพลิงถูกไฟกรดเหลือดวงใจอยู่ที่ก้อนหิน
- 2.3) ไอน้ำ ไธแผ่นดิน เป็นปัจจัยให้ก้อนหินงอกออกเป็นรูปร่าง (ด้วยพรของพระอิศวร)
- 2.4) ใช้ระยะเวลาหมื่นปี จึงจะเป็นรูปร่างที่สมบูรณ์
- 2.5) ได้รับพลังจากแสงอาทิตย์ มีฤทธิ์ปราบพวกปีศาจอื่น ๆ จนเป็นใหญ่

3) องค์ประกอบที่เป็น “นางผีเสื้อสมุทร” เกิดขึ้นแล้วก็สลายในที่สุด (สิ้นชีวิตด้วยปีของพระอภัยมณี)

4) เมื่อแยกและเป็นกระบวนย่อยจะเห็นว่าทุกส่วนมีความสัมพันธ์เป็นปัจจัยต่อกันทั้งสิ้น

องค์ประกอบต่างๆมาประชุมกันเข้าและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน ปรากฏเป็นภาพรวมอย่างหนึ่งขึ้น อย่างภาพรวมที่เป็นนางผีเสื้อสมุทร ก็เช่นเดียวกับภาพรวมที่เป็นบ้านรถ คน สุนัข ปากกา ทำวสุทัศน์ พระอภัยมณี ฯลฯ ซึ่งหาใช่สภาวะที่แท้จริงไม่ คือไม่มีตัวตนอยู่จริงต่างหาก จะมีเพียงส่วนประกอบแต่ละหน่วยที่มีชื่อเรียกเฉพาะอย่างอยู่แล้ว หากตัวตนของภาพรวมที่ตั้งชื่อให้มันไม่พบ จะชี้ลงไปตรงไหนก็ไม่ มี ชื่อที่ตั้งให้ว่า “นางผีเสื้อสมุทร” เป็นตัวตนสมมติที่สร้างขึ้นซ้อนสภาวะที่เป็นจริง ส่วนที่เป็นจริงก็คือ เหตุ ปัจจัย

ถ้าจะเปรียบเทียบกับสิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น รถยนต์ ส่วนประกอบของรถยนต์ ได้แก่ ตัวถัง เครื่องยนต์ ล้อ คันบังคับ เบาะนั่ง และยังมีส่วนประกอบย่อยอื่น ๆ อีกหลายส่วน ถ้าหากเราแยกชิ้นส่วนแต่ละส่วนออกจากกัน ความเป็นรถยนต์ก็จะไม่ปรากฏ และแต่ละส่วนจะมีชื่อเรียกเฉพาะอยู่แล้ว ไม่มีส่วนใดเรียกว่ารถยนต์ ตัวตนที่เป็นคนหรือเป็นนางผีเสื้อสมุทร ที่แท้จริงก็ไม่มีเช่นเดียวกัน เพราะรถยนต์ก็ดี นางผีเสื้อสมุทรก็ดี ต่างเกิดจากสิ่งประกอบมาประชุมกัน

พุทธปรัชญาเถรวาทเรียกสิ่งเหล่านี้ว่า “อนัตตา” คือความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน

2. ปฏิจสุมุปบาทในอภัยมณี

พุทธปรัชญาถือว่าสรรพสิ่งเกิดจากเหตุ เมื่อมีเหตุเกิดขึ้นผลย่อมตามมา เพราะเหตุและผลมีธรรมชาติอิงอาศัยกันอยู่

ปฏิจสุมุปบาท เป็นหลักธรรมที่แสดงให้เห็นถึงกระบวนการเกิดการดำเนินไป และการดับไปของชีวิต รวมถึงการเกิดดับแห่งทุกข์ด้วยในกระบวนการนี้ สิ่งทั้งหลายจะเกิดขึ้นเป็นและดับลงไปในลักษณะแห่งความสัมพันธ์กันเป็นห่วงโซ่ เป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันและกันในรูปแบบของวงจร กล่าวคือในกระบวนการแห่งปฏิจสุมุปบาทนั้นไม่มีส่วนไหนเป็นปฐมกรหรือปฐมเหตุ เพราะกระบวนการของชีวิตเป็นวัฏฏะแห่งกิเลส กรรม วิบาก ซึ่งกลายเป็นวัฏฏสงสาร แต่อย่างไรก็ตามในการพยายาม อธิบายกระบวนการแห่งชีวิตตามหลักปฏิจสุมุปบาทนี้ จำเป็นจะต้องหาจุดเริ่มต้น อธิบายให้เห็นว่าเป็นเหตุปัจจัยกันอย่างไรก่อน ดังนั้นจึงเริ่มจากอวิชชาในฐานะเป็นเหตุเริ่มขึ้นว่าเพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสิ่งอื่น ๆ ตามมาเป็นวัฏจักร นำไปสู่ทุกข์ ในทำนองเดียวกันถ้าอวิชชาดับไปไม่เหลือก็จะเป็นเหตุนำไปสู่การดับทุกข์ได้ในที่สุดเพราะความเป็นไปของชีวิตมีสภาวะเป็นวงจรที่เรียกว่า สังสารวัฏ ดังนั้นเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของสังสารวัฏไม่ปรากฏ

หลักปรัชญาสมุปบาทนี้ทำให้มองเห็นว่า ชีวิตที่ไม่รู้ความเป็นจริง (อวิชชา) ในสภาวะที่เป็นไปตามกฎของธรรมชาตินั้น ก็สร้างความเป็นตัวตนของตนขึ้นมาจากนั้นก็สร้างอารมณ์ต่าง ๆ ขึ้นมาปรุงแต่งโลกของตน เพื่อที่จะสนองตัณหาอุปาทาน เช่นนี้นับได้ว่าเป็นชีวิตที่อยู่ในกองทุกข์และชีวิตก็กลายเป็นตัวทุกข์ไปด้วย

ในเรื่องพระอภัยมณีตอนที่ 2 นางผีเสื้อลักพระอภัยมณีสามารถอธิบายเรื่องปรัชญาสมุปบาท คือ

จะกล่าวถึงอสุรีผีเสื้อน้ำ
 อยู่ห้องถ้ำวังวนชลสาย
 ได้เป็นใหญ่ในพวกปีศาจพราย
 สกนธ์กายโตใหญ่เท่าไอยรา
 ตะวันเย็นขึ้นมาเล่นทะเลกว้าง
 เทียวอยู่กลางวารินกินมัจฉา
 ฉวยฉนากลากพิศกัศมุกา
 เป็นปักชานางมารสำราญใจ
 แล้วเล่นน้ำดำโดดโลกทะเลิ่ง
 เสียงโผมึงแผ่นโผนโชนไถล
 เข้าใกล้ฝั่งวังวนข้างต้นไทร
 พอนางได้ยินเสียงสำเนียงดัง
 วิเวกแว่ววังเวงด้วยเพลงปี
 ป่วนฤดีดาดดินถวิลหวัง
 เสน่ห์หาอาวรณ์อ่อนกำลัง
 เข้าเกยฝั่งหาดทรายสบายใจ
 แล้วลุกขึ้นท้าวแขนแขนชะเง้อ
 ชำเลืองแลหลากจิตคิดสงสัย
 เห็นพระองค์ทรงโฉมประโลมใจ
 นั่งเป่าปี่อยู่ใต้พระไทรทอง
 ทั้งทรวดทรงองค์เอยก็อ่อนแอ้น
 เป็นหนุ่มแน่นนำชมประสมทอง
 ถ้าแมนได้กันกับภูเป็นคู่ครอง

จะประคองกอดแอบไว้แนบเนื้อ
 น้อยๆ แก้มซ้ายขวาก็น่าจูบ
 ช่างสมรูปนี้กระไรวิไลเหลือ
 ทั้งลมปากเป่าปีไม่มีเครีอ
 นางผีเสื้อตาดูทั้งหูฟัง
 ยิ่งปั้นปวนรอนเรเส่นหรีก
 สุดจะหักวิญญาณ์เหมือนบ้ำหลัง
 อุดลุดมุดทะเลิ่งขึ้นตึงตึง
 โดยกำลึงไลดโผนใจกระโจม
 ชูลมนหมุนกลมดิงลมพัด
 กอดกระหวัดอ้อมองค์พระทรงโถม
 กลับกระโดดลงน้ำเสียงดำโครม
 กระทุมโถมตีบดำไปดำทอง

(ตอนที่ 2 หน้า 13)

วิเคราะห์พฤติกรรมและเหตุการณ์ในเรื่องตามหลักปฏิจจสมุปบาทจะได้ว่า

- 1) สภาพะเดิมของนางผีเสื้อสมุทรไม่รู้ในสภาวะธรรมและหลักสังขธรรม คือ
  - 1.1) ไม่รู้จักทุกข์
  - 1.2) ไม่รู้จักเหตุแห่งทุกข์
  - 1.3) ไม่รู้ความดับทุกข์
  - 1.4) ไม่รู้ทางแห่งความดับทุกข์

สี่ข้อนี้คือความไม่รู้หรือริยสังขธรรม 4 ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค นั้น
 เอง

1.5) ไม่รู้อดีตคือไม่รู้จักสาเหตุในอดีตว่าสิ่งที่ปรากฏในปัจจุบันนี้ คือผล
 แห่งเหตุอะไรในอดีต

1.6) ไม่รู้อนาคตคือไม่รู้จักคาดการณ์ข้างหน้าว่าสิ่งที่ปรากฏในปัจจุบันนี้ จะ
 เป็นเหตุให้เกิดอย่างไรในอนาคต

1.7) ไม่รู้จักทั้งอดีตและอนาคต คือไม่รู้จักโยงเหตุในอดีตให้เชื่อมถึงผลในอนาคต

1.8) ไม่รู้จักปัจจุสมุปบาท คือไม่รู้จักสภาวธรรมนั้น ๆ ตามความเป็นจริง นางมีเสื่อสมุทรไม่รู้สังขารเหล่านี้จึงเกิดความหลงผิด เข้าใจผิดต่าง ๆ นานา เกิดกิเลสที่เรียกว่า "โมหะ" ขึ้นเป็นรากเหง้าของอวิชชา กิเลส โมหะนี้เองทำให้เกิดอารมณ์ปรุงแต่งคือสังขารขึ้นเมื่อยึดถือสังขารเป็นตัวตนเราเขา คือความหลงผิดคิดว่าร่างกายนี้เป็นของเรา สิ่งนี้เป็นของเรา รวมความเป็น "อวิชชา" ดังนั้น อวิชชาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารทั้งหลายเกิดขึ้นเพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย

2) อารมณ์ที่ปรุงแต่งจิตใจของนางมีเสื่อสมุทร เกิดขึ้นเมื่อ

พอนางได้ยินเสียงสำเนียงดัง

วิเวกแว่ววังเวงด้วยเพลงปี่

และ

เห็นพระองค์ทรงโฉมประโลมใจ

นั่งเป่าปี่อยู่ใต้พระไทรทอง

อารมณ์ของนางมีเสื่อสมุทรเกิดจากเจตนาคิดมุ่งหมายตั้งใจที่จะเกี่ยวข้องรับรู้ต่อเสียงปี่ของพระอภัยมณีและรับรู้ต่อรูปร่างหน้าตาของพระอภัยมณี อารมณ์ทั้งปวงที่ปรุงแต่งจิตใจเรียกว่า "สังขาร" และอารมณ์ความรู้สึกภายในจิตใจเป็นเหตุให้เกิดวิญญาณขึ้นสังขารที่เข้าไปปรุงแต่งจิตใจให้เป็นความรู้ความเข้าใจ ถ้าความรู้นั้นยังไม่พอก็เกิดความเข้าใจผิดยึดถือเอาสังขารที่เป็นอารมณ์ของโลก คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (อนุภาทินกสังขาร) ปรุงแต่งสภาพพื้นเพของจิตหรือของวิญญาณให้กลายเป็นจิตที่ชั่วร้ายตามเจตนาที่ชั่วร้ายของนางมีเสื่อสมุทร

3) วิญญาณความรู้ได้ต่าง ๆ ที่นางมีเสื่อสมุทรได้ยินเสียงปี่ ได้เห็นรูปพระอภัยมณี อันมีรูปธรรมนามธรรมที่ถูกรู้ถูกเห็นอยู่พร้อมกันวิญญาณนั้นเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปส่วนต่างๆ ของมีเสื่อสมุทรทั้งร่างกายและจิตใจเปลี่ยนไปตามสภาพจิตในขณะนั้น

4) ความมีอยู่ของรูปธรรมนามธรรมในความรับรู้ของมีเสื่อสมุทร

ทั้งทรวดทรงองค์เขาก็อ่อนแอ
เป็นหนุ่มแน่นน่าชมประสมสอง

จัดเป็น “นามรูป” อันเกิดจากความรับรู้ ได้เห็นรูปพระอภัยมณีได้ยินเสียงปี่ จึง
การรับรู้ “นามรูป” ดังกล่าวต้องอาศัยอายตนะ 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เรียกรวม ๆ
ว่า สฬายตนะ นามรูปที่ตื่นตัวทำงานพร้อมจำต้องอาศัยบริวารของอายตนะใด ๆ เป็นสื่อป้อน
ความรู้ หรือเป็นช่องทางดำเนินพฤติกรรม อายตนะนั้นๆ จะถูกปลุกเร้าให้พร้อมทำหน้าที่

5) อายตนะ สื่อแห่งการรับรู้ของนางผีเสื้อสมุทร คือ หู และตา อันเป็นอายตนะ
ภายใน อายตนะภายนอกคือ เสียงปี่ และรูปร่างพระอภัยมณี อายตนะภายในมี 6 อย่าง คือ
ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ส่วนอายตนะภายนอกก็มี 6 อย่างคือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และ
ธรรมารมณ์(ความรู้ที่เกิดขึ้นกับใจ) อายตนะทั้ง 6 อย่างนี้เรียกว่า “สฬายตนะ” เป็นปัจจัยให้
เกิด “ผัสสะ”

6) เมื่อหู ของนางผีเสื้อสมุทรกระทบกับเสียงปี่ของพระอภัยมณีและเมื่อตาของ
นางผีเสื้อสมุทรกระทบรูปร่างพระอภัยมณี ก็คืออายตนะ ภายใน (หู ตา) กระทบกับอายตนะ
ภายนอก(เสียง รูป) การกระทบกันคือการเกิด “ผัสสะ” คือการเชื่อมต่อกับความรู้กับโลกภาย
นอกเกิดความรู้สึกที่เป็นอารมณ์ต่างๆ ความรู้สึกเหล่านี้เรียกว่า “เวทนา” ผัสสะเป็นปัจจัยให้
เกิดเวทนา

7) ความรู้สึกทางใจของนางผีเสื้อสมุทรที่เรียกว่า “เวทนา” ก็คือโลกียสุขที่เกิด
ขึ้นจากความหวังว่าจะได้เป็นคู่ครองของผู้ที่ตนเองหลงใหล ดังที่นางกล่าวว่า

.....
ถ้า मैं ได้กับกับกูเป็นคู่ครอง
จะประคองกอดแอบไว้แนบเนื้อ
น้อยๆ แก้มซ้ายขวาก็น่ารัก
ช่างสมรูปนี้กระไรโลเหลือ
ทั้งลมปากเป่าปี่ไม่มีเครี
.....”

เป็นความรู้สึกทางใจที่ชอบใจ ติดใจ อยากได้ อารมณ์นั้น เกิดเป็นกามตัณหาอยาก
เข้าอยู่ในภาวะที่จะได้ครอบครองเสวยสุขเวทนาจากอารมณ์นั้น ความอยากได้ของนางผีเสื้อ
สมุทรเป็น “ตัณหา” เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา

8) ดันหาความทะยานอยาก รำรนาหาสิ่งอันวสุขเวทนาที่นางมีเสื่อสมุทรเป็นอยู่ คือ กามตัณหา ความต้องการทางกาม ความอยากที่แรงขึ้น กลายเป็นยึดติดเหมือนจับถือค้างอยู่ในใจ วางไม่ลง เกิดมีท่าที่ขึ้นมา เกิดอุปาทาน คือความยึดมั่นถือมั่นในกามตัณหา นั้น

9) ความยึดมั่นถือมั่นในกามตัณหาอย่างแรงของนางมีเสื่อสมุทร คือยึดมั่นหรือยึดเหนี่ยวเอากามคุณมาเป็นอารมณ์ได้แก่อารมณ์ทั้ง 6 คือ ความยินดี พอใจ ติดใจในรูปและเสียงเป็นเบื้องต้นและสืบต่อไปถึง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ จึงเกิดอาการ

ยั้งปิ่นปวนรวนเรเสน่หรััก

สุดจะหักวิญญานเหมือนบ้าหลัง

อาการดังกล่าวเกิดจากอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในกามตัณหาอันจะเป็นปัจจัยให้เกิดภพ คือ กรรมที่กระทำด้วย กาย วาจา ใจ โดยเจตนาให้เกิดขึ้น

10) ภาวะบวณพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออกของนางมีเสื่อสมุทรที่เรียกว่า “ภพ” ก็คือ

อุตลุดมุดทะลิ่งขึ้นตึงตัง

โดยกำลั้งไลดโผนโจนกระโจม

ซุลมุนหมุนกลมดั่งลมพัด

กอดกระหวัดอ้อมองค์พระทรงโจอม

กลับกระโดดลงน้ำเสียงต่ำโครม

กระทุ่มโถมถีบดำไปดำทอง

พฤติกรรมดังกล่าวเป็นปัจจัยให้เกิด “ชาติ” คือการตระหนักว่าการกระทำนี้เป็นภาวะบวณพฤติกรรมของตน ตน(นางมีเสื่อสมุทร) เป็นผู้กระทำ หรือเป็นเจ้าของพฤติกรรมนั้น

11) ความตระหนักในตัวตนว่าอยู่ในภพหรือภาวะชีวิตที่กำลังดำเนินอยู่ในขณะนั้นของนางมีเสื่อสมุทร หรือการยอมรับตระหนักชัดขึ้นมาว่าเป็นภาวะชีวิตของนาง ภาวะบวณพฤติกรรมที่ดำเนินอยู่เป็นของนางก็คือสิ่งที่เรียกว่า“ชาติ”การได้ประสบกับความเป็นไปทั้งในทางเสื่อมและทางเจริญในภพ(ภาวะ)นั้นย่อมมีขึ้นเป็นธรรมดา นั้นก็คือ ชาติ เป็นปัจจัยแก่ชรา มรณะ

12) ความรู้สึกที่ตัวตนถูกคุกคามด้วยความสูญเสียอันสลายจากการได้ตัวพระอภัยมณีของนางผีเสื้อสมุทรเกิดขึ้นเมื่อพระอภัยมณีสลบแน่นิ่งไป ความว่า

อสุรีผีเสื้อแสนสวาท
เห็นภูวนาถนึ่งไปก็ใจหาย
เออพ่อคุณทูนหัวผัวข้าตาย
ราพณิร้ายลุปต้องประคององค์

(ตอนที่ 2 หน้า 14)

ความรู้สึกที่ไม่สมหวัง หดหู่ แม้จะเกิดขึ้นในระยะเวลาอันสั้น อารมณ์ความรู้สึกที่เปลี่ยนแปลงไปโดยความรู้สึกว่านางกำลังสูญเสียสลายในช่วงขณะหนึ่งก็จัดเป็นชราภรณ์ คือความสำนึกในความขาด พลาดหรือพรากแห่งตัวตนจากภาวะชีวิตอันนั้น อันจะทำให้เกิด โศก ภาวะ บริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส อันจะเป็นปัจจัยแก่ “อวิชชา” อีกต่อไป

จากข้อ 1) ถึงข้อ 12) เป็นวงจรหนึ่งของปัจจุสมุปบาท ซึ่งอาจจะเกิดขึ้นในช่วงเวลาสั้น ๆ หรือยาวขึ้นอยู่กับสิ่งที่มากกระทบจิตใจเป็นสำคัญ

พุทธทาสภิกขุ (นามแฝง) 2517 อธิบายว่า “แต่ ยวณัภพหรือชาติในภชาธรรมมี วันหนึ่งหลายหน คือเกิดเป็นตัวกูของกูหนหนึ่ง ก็เรียกว่ามีภพมีชาติหนหนึ่ง”

เมื่อกระบวนการดังกล่าวนี้สิ้นสุดลงก็คือ ชรา มรณะ เป็นการสิ้นสุดวงจรปัจจุสมุปบาทอีกวงจรหนึ่ง การเริ่มต้นของวงจรใหม่ก็จะเกิดขึ้นอีก เช่นนี้ต่อไปเรื่อย ๆ

พระราชาธรรมณี (2529 : 135-136) อธิบายว่า

หลักปัจจุสมุปบาท แสดงความจริงของธรรมชาติให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่เรียกว่าไตรลักษณ์เป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยไม่มีปัญหาในเรื่องที่ว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีจริงยั่งยืนหรือขาดสูญ เป็นต้น แต่ผู้ไม่รู้ความหมายของหลักปัจจุสมุปบาทมักเข้าใจไตรลักษณ์ผิดพลาด โดยเฉพาะหลักอนัตตานั้นมักได้ยึดได้ฟังกันอย่างผิวเผินแล้วตีความเอาว่าอนัตตาทหมายถึงไม่มีอะไรกลายเป็นนัตตติกวาทอันป็นมิจฉาทิฐิร้ายแรงไปเสีย

3. กรรม

กรรม คือกระบวนการกระทำ หรือ กรรมทั้งหลายปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่างๆ
ชีวิตของพระอภัยมณีที่เบี่ยงเบนไม่เป็นไปตามความคาดหวังของท้าวสุทัศน์ก็
เกิดจากกรรมคือการกระทำอันประกอบด้วยเจตนาของพระอภัยมณีเองการตัดสินใจเลือก
เรียนวิชาเป่าปี่ของพระอภัยมณี เป็นเหตุให้พระบิดาคือท้าวสุทัศน์ไม่พอพระทัย บริภาษต่อ
หน้าธารกำนัล ทำให้พระอภัยมณีเกิดอุปาทานยึดมั่นในวิชาเป่าปี่ และเกิดอหัตตา หนีออกจาก
เมือง

ปี่ของพระอภัยมณีนั่นเปรียบเสมือนเครื่องมือเร่งเร้าต้นเหตุอุปาทาน เมื่อเป่าปี่
ครั้งแรกที่ได้ต้นไทรริมหาดทราย จึงเปรียบเสมือนการกระทำ “กรรม” ครั้งสำคัญที่ทำให้ชีวิต
ได้รับผลจากการกระทำนั้น และก่อให้เกิดกรรมอื่นๆ ทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว และได้รับผลของ
กรรมต่อเนื่องกันไปไม่สิ้นสุด

คุณสมบัติของปี่ หรือเคล็ดวิชาปี่ก็คือ
เอาปี่เป่าเล่าโลมน้ำใจคน
ด้วยเล่น์กลโลกาห้าประการ
คือรูปรสกลิ่นเสียงเคียงสัมพันธ์
เกิดกำหนดลุ่มหลงในสงสาร

(ตอนที่ 1 หน้า 6)

รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นอายตนะภายนอกที่ทำให้เกิดกำหนด อันเป็นกาม
ต้นเหตุ ปี่จึงเป็นเครื่องมือสร้างต้นเหตุ เนื้อหาของเพลงปี่ที่นางผีเสื้อสมุทร ได้ฟังแล้วเกิด
ต้นเหตุ ความว่า

ในเพลงปี่ว่าสามพี่พราหมณ์เอ๋ย
ยังไม่เคยชมชิตพิสมัย
ถึงร้อยรสบุปผาสุมาลัย
จะชื่นใจเหมือนสตรีไม่มีเลย
พระจันทร์จรสว่างกลางโพยม
ไม่เทียมโฉมนางงามเจ้าพราหมณ์เอ๋ย

เหมือนได้แก้วแล้วจะค่อยประคองเคย

ถนอมเซยชมโคมประโลมลาน

(ตอนที่ 1 หน้า 13)

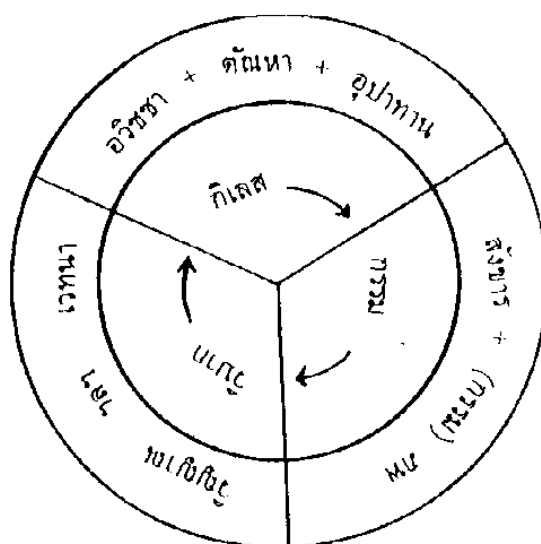
พระอภัยมณีเป่าปี่ครั้งแรก ใช้เครื่องมือเร่งเร้าค้นหา อุปาทานครั้งแรกก็ส่งผลให้
ชีวิตเข้าสู่วงจรไตรวัฏฏ์ (วน 3) คือ กิเลส กรรม วิบาก

กิเลส คือตัวสาเหตุผลักดันให้คิดปรุงแต่งการกระทำต่างๆ ประกอบด้วย อวิชชา
ตัณหา อุปาทาน

กรรม คือ กระบวนการกระทำ หรือ กรรมทั้งหลายที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่าง ๆ
ประกอบด้วยสังขารและภพ

วิบาก คือ สภาพชีวิตที่เป็นผลแห่งการปรุงแต่งของกรรม และกลับเป็นปัจจัย
เสริมสร้างกิเลสต่อไปได้อีก ประกอบด้วย วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

ทั้งสามประการคือ กิเลส กรรม วิบาก เรียกว่า วัฏฏะ 3 หรือไตรวัฏฏ์ (วน 3)
วัฏฏะทั้งสามนี้(กิเลสวัฏฏ์กรรมวัฏฏ์ วิบากวัฏฏ์) หมุนเวียนต่อเนื่องเป็นปัจจัยอุดหนุนแก่กัน
ทำให้วงจรแห่งชีวิตดำเนินไปไม่ขาดสาย เขียนเป็นภาพได้ดังนี้

กรรมซึ่งพระอภัยมณีเป็นผู้สร้างได้ส่งผลแก่ชีวิตพระอภัยมณีเป็นไปตามหลัก
อิทัปปัจจยตา ที่ว่า

เมื่อสิ่งนี้มี   สิ่งนี้จึงมี
เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น   สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

เปรียบเทียบได้ว่า

เมื่อพระอภัยมณีเป่าปี่   เสียงปี่จึงมี
เพราะเสียงปี่สร้างความกำหนด   นางผีเสื้อสมุทรจึงลักพาตัวพระอภัยมณีไป
เป็นสามี

พิจารณาในแง่ของกรรมผู้บันดาลชีวิตพระอภัยมณีจะเห็นชัดว่า กรรม คือ
การกระทำพระอภัยมณีเป็นผู้สร้างกิเลสทำให้เกิดกรรม กรรมทำให้เกิดวิบาก คือผลของกรรม
และวิบากกิเลสต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด

การสร้างกรรมของพระอภัยมณีในช่วงต่อไปปรากฏดังนี้

พระฟังคำจำจิตพิศवास

พีนอารมณ์สมพาสทั้งโคกเศร้า

.....

.....

สมพาสยักษ์รักร่วมภิรมย์สม

เหมือนเด็ดดอกหญ้าดมพอได้กลิ่น

เป็นวิสัยในภพธรณินทร

ไม่สุดสิ้นสิ่งเสน่หับประเวณี

(ตอนที่ 2 หน้า 19-20)

ตัวการที่ทำให้เกิดกรรมนี้คือ กิเลส และผลก็คือ

.....

.....

จนนางมารมีบุตรบุรุษชาย

ไม่คลาดเคลื่อนเหมือนองค์พระทรงเดช

แต่ดวงเนตรแดงดุตั้งสุริยฉาย

ทรงกำลังดั่งพระยาคชาพลาย

มีเขี้ยวคล้ายขนนี้มีศักดา

(ตอนที่ 9 หน้า 130)

กระบวนการพฤติกรรมของนางผีเสื้อสมุทร เริ่มตั้งแต่ได้ยินเสียงปีพระอภัยมณี นางเกิดอิจฉา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ฯลฯ ตามลำดับ จึงลักพาตัวพระอภัยมณีไปไว้ยังถ้ำของนาง จนกระทั่งนางเสียใจเพราะเข้าใจว่าพระอภัยมณีถึงแก่ชีวิต เป็นกระบวนการ หรือเป็นวงจรหนึ่งของปฏิจจสมุปบาท

กระบวนการพฤติกรรมของพระอภัยมณีที่จัดเป็นไตรวิภูฏ คือ กิเลส กรรม และ วิบาก ปรากฏในช่วงอื่น ๆ ของเรื่องด้วย กล่าวคือ

1) พระอภัยมณีกับนางสุวรรณมาลี

กิเลส พระอภัยมณีพอใจและรักนางสุวรรณมาลี

กรรม พระอภัยมณีพยายามจนได้นางมาเป็นของตน

วิบาก เกิดการสู้รบระหว่างเมืองผลึกกับเมืองลังกา

2) พระอภัยมณีกับนางเงือก

กิเลส พระอภัยรักและสงสารนางเงือก

กรรม พระอภัยมณีได้นางมาเป็นภรรยา

วิบาก พระอภัยมณีโศกเศร้าเสียใจเมื่อต้องจากนางไป

3) พระอภัยมณีกับนางละเวง

กิเลส พระอภัยมณีหลงใหลนางละเวง

กรรม พระอภัยมณีใช้ความพยายามจนได้นางเป็นชายา

วิบาก พระอภัยมณีได้รับความยุ่งยากในชีวิตเพราะมีการรบระหว่างเมืองผลึกและเมืองลังกา

การพิจารณาไตรวิภูฏของพระอภัยมณีขึ้นอยู่กับมุมมองของผู้ศึกษา ซึ่งอาจจะมีความคิดเห็นต่างกันและมองเห็นไตรวิภูฏต่างกัน แต่มีผลสรุปที่ไม่แตกต่างกัน ในตัวละครอื่น ๆ ก็มีกระบวนการพฤติกรรมที่เป็นไตรวิภูฏเช่นเดียวกับพระอภัยมณี

4. นิพพาน

เรื่องพระอภัยมณีตั้งแต่ตอนแรกถึงตอนสุดท้ายรวมถึงตัวละครทุกตัวล้วนมีปัญหาในชีวิตประสบแต่ความเดือดร้อนวุ่นวายอันเกิดจากความไม่เข้าใจต่อแท่งในชีวิตที่เป็นจริง ตัวละครที่ไม่ต้องผจญกับความวุ่นวายจากกิเลสตัณหาของตนก็คือโยคีแห่งเกาะแก้วพิสดารก็ต้องเป็นผู้ช่วยคลี่คลายปัญหา

พระอภัยมณีตัวเอกของเรื่องประสบกับปัญหาในชีวิตมากกว่าตัวละครอื่น ๆ ในตอนท้ายของเรื่องพระอภัยมณีออกบวชเป็นโยคีปัญหาต่าง ๆ ของพระอภัยมณีจึงสิ้นสุดลง และเทศนาให้มเหสี ไอรสและวงศ์วานฟัง ความว่า

โปรดประทานเทศนาตามบาลี
ทรงแก้ไขในใจพระปรมัตถ์
วิสัยสัตว์สิ้นพิภพล้วนศพผี
ย่อมสะสมถมจมหัดปิดพิ
ไพร่ผู้ดีเป็นคนไม่พันตาย
พระนิพพานเป็นสุขสิ้นทุกข์ร้อน
เปรียบเหมือนนอนหลับไม่ฝันท่านทั้งหลาย
สิ้นถวิลสิ้นทุกข์เป็นสุขสบาย
มีร่างกายอยู่ก็เหมือนเรือนโรค
ทั้งแก่เต่าสาวหนุ่มย่อมลุ่มหลง
ด้วยรูปทรงกลมเล่ห์เสน่ห์หา
เป็นผิวเมียเคลือบคลอครันมรณา
ก็กลับว่ามีสงเห็นห่างกัน
จงหวังพระปรมาศิวาโมกข์
เป็นสิ้นโคกสิ้นสุตมมนุษย์สวรรค์
เสวยสุขทุกเวลาทีวาวัน
เหลือจะนับกับกัลป์พุทธันดร

(ตอนที่ 64 หน้า 1271)

ชีวิตพระอภัยมณีเริ่มด้วยตัวกิเลสเป็นผู้ครอบครองเป็นชีวิตที่วนเวียนอยู่ด้วยกิเลส กรรม วิบาก มีตัณหา อุปาทานเป็นตัวชูโรง เป็นชีวิตที่เดือดร้อนวุ่นวายไม่มีที่สิ้นสุดหลังจากผ่านเหตุการณ์ที่เดือดร้อนวุ่นวายมาก่อนชีวิตจึงเลือกเส้นทางชีวิตใหม่ คือการออกบวชเป็นดาบส ซึ่งเป็นชีวิตที่มีความสงบเย็น ซึ่งจะดำเนินไปสู่นิพพานได้

ความสงบตรงข้ามกับคำว่า “วุ่นวาย” จิตสงบ ก็คือจิตที่ไม่วุ่นวาย สังคมสงบก็คือสังคมไม่วุ่นวายความสงบในที่นี้หมายถึงสงบจากกิเลสอันมีอวิชชาตัณหาและอุปาทานเป็นต้นและความสงบจากความเกิด แก่ เจ็บ ตาย สงบจากความเศร้าโศก ความร้องไห้โศก รำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ เป็นต้น ความสงบถือว่าเป็นยอดของความสุขและยอดปรารถนาของมนุษย์

ถึงแม้ว่าสุนทรภู่จะไม่ได้ผูกเรื่องให้ตัวเอกบรรลุนิพพาน แต่ก็เห็นได้ว่าพยายามแสวงหาความหมายและคุณค่าของนิพพานไว้ควบคู่กับการชี้โทษภัยของโลกียสุข ดังเช่นข้อความในคำเทศนาของพระอภัยมณีที่แสดงเกมเหสี ไอรลและวงศ์วาน ว่า

วิสัยสัตว์สิ้นพิภพล้วนศพมี

ย่อมละตมถมจังหวัดปรูพี

ไพร่ผู้ดีเป็นคนไม่พันตาย

ตีความตามเนื้อหา ตามแนวของพุทธปรัชญาเถรวาท สรุปได้ว่าสิ่งที่มีอยู่จริงหรือสิ่งที่เป็นธรรมดาของโลก หรือเป็น “วิสัยโลก” ได้แก่ ความตาย (ความดับ) และ

พระนิพพานเป็นสุขสิ้นทุกขีรอน

เปรียบเหมือนนอนหลับไม่ฝันท่านทั้งหลาย

เป็นการอธิบายชี้เปรียบเทียบให้เห็นลักษณะของนิพพานซึ่งเป็นความจริงขั้นปรมาตถ์ หรือเป็นอภิปรัชญาของพุทธปรัชญาเถรวาท

เทศนาของพระอภัยมณียังขยายความให้ชัดเจนต่อไปว่า

สิ้นถวิลสิ้นทุกข์เป็นสุขสบาย

มีร่างกายอยู่ก็เหมือนเรือนโรคา

ทั้งแก่เฒ่าสาวหนุ่มย่อมลุ่มหลง

ด้วยรูปทรงกลมเล่ห์เสนาหา
เป็นผิวเมื่อยเคลียดลอคครันมรณา
ก็กลับว่ามีสาเงินห่างกัน

คำสอนเรื่องนิพพานของพระอภัยมณีสอดคล้องกับคำสอนของฤาษีแห่งเกาะแก้วพิสดารที่เทศนาแก่ปัญหาคารทำสงครามครั้งสำคัญตอนที่พระอภัยมณีคบคิดกับนางละเวงจะตีทัพเมืองผลึก โดยจะเป่าปี่ให้ทัพเมืองผลึกหลับแล้วจุดไฟเผา เมื่อทัพเมืองลังกายกออกมา พราหมณ์ทิวาศาปาโมกข์ให้ทหารเอาขี้ผึ้งอุดหู แล้วทำพิธีอัญเชิญพระโยคีเกาะแก้วพิสดารมาห้ามทัพ ขณะที่กองทัพทั้งสองฝ่ายรับกันนั้น พระโยคีเกาะแก้วพิสดารก็มาเทศนาให้สงบศึก

ขณะนั้นค่อนดึกคึกสงบ
ต่างนอนบนนับถือพระฤาษี
ไม่กริบเกรียบเจียบสงัดทั้งปฐพี
พระโยคีเทศนาในอาการ
คือรูปรสถกิ่นเสียงไม่เที่ยงแท้
ย่อมเดมาแก่เกิดโรคโศกสงสาร
ความตายหนึ่งฟังให้เห็นเป็นประธาน
หวังนิพพานพันทุกข์ส่นุกสบาย
ซึ่งบ้านเมืองเคื่องเข็ญถึงเช่นนี้
เพราะโลกก็ยัดค้นหาพาฉิบหาย

(ตอนที่ 44 หน้า 883)

ฤาษีแห่งเกาะแก้วพิสดารชี้ให้เห็นอนิจจัง ความไม่เที่ยงแท้ของรูป รส กลิ่น เสียงและให้หวังหรือปรารถนาพระนิพพานซึ่งเป็นทางพ้นทุกข์ ทั้งชี้ให้เห็นว่าความยุ่งยากที่เกิดขึ้น ความไม่พอใจ เพราะรู้สึกโกรธ(เคื่อง) ความยากจน(เข็ญ) หรือความยากลำบากทั้งปวงที่เกิดขึ้นเพราะความทะยานอยากทางโลก(โลกก็ยัดค้นหา) นำไปสู่ความสูญเสียมรดก ปณปี (พาฉิบหาย) ดังนั้นเป้าหมายสูงสุดที่ทุกคนควรจะมีหวังคือนิพพาน พระฤาษีเทศนาย้ำว่า

ใครทำขาดศีลห้าสิ้นราศี
 ใครสวดยี่สิบเอ็ดม้วนในขันตี
 จะถึงที่พระนิพพานสำราญใจ

(ตอนที่ 44 หน้า 844)

การถือมั่นในศีลห้าจะนำไปสู่พระนิพพาน คือความสงบเบิกบานใจหลุดพ้นจาก
 วัฏสงสาร

ศีล คือเครื่องควบคุมความประพฤติ ควบคุมกาย วาจา ใจ ของคนให้เป็นปกติ
 ศีลเป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติเดินไปสู่จุดหมายสูงสุดของชีวิต กล่าวคือ

ศีล	นำไปสู่	สมาธิ
สมาธิ	นำไปสู่	ปัญญา
ปัญญา	นำไปสู่	วิมุตติ

วิมุตติ คือ ความหลุดพ้นจากวัฏสงสาร ความหมายของวิมุตติก็คือนิพพาน
 ความมีศีลยี่สิบเอ็ดม้วน คือ ความซื่อตรงและความมีขันตี คือมีความอดทน อดกลั้น อัน
 เป็นทางนำไปสู่ “พระนิพพาน” ตามคำสอนของโยคีเกาะแก้วพิสดาร ความว่า

ใครสวดยี่สิบเอ็ดม้วนในขันตี
 จะถึงที่พระนิพพานสำราญใจ

คำสอนนี้ตั้งอยู่บนพื้นฐานความเชื่อทางพุทธปรัชญาที่ยึดถือกันว่าเป้าหมายสูง
 สุดของชีวิตมนุษย์ที่ทุกคนควรแสวงหาและดำเนินไปสู่ คือ นิพพาน

นิพพานเป็นจุดหมายปลายทางสูงสุด เป็นคุณค่าทางวิญญาณอันสูงสุด
 ลักษณะแห่งนิพพานทั้ง 3 ประการเป็นคำตอบปัญหาที่ว่า อะไรที่มนุษย์ควรมี อะไรที่มนุษย์
 ควรแสวงหา และอะไรที่มนุษย์ต้องการในชีวิตของเขา มนุษย์ทุกคนต้องการความสุข ความ
 ทุกข์เป็นสิ่งที่น่ากลัวสำหรับเขาดังนั้นจึงได้แสวงหาความสุข และทำทุกอย่างเพื่อให้ได้มาซึ่ง
 ความสุขแต่ความสุขที่ได้มานั้นจะเป็นที่พอใจของเขาอย่างยิ่งก็คือ “นิพพาน” ความสุขนอก
 จากนี้เป็นความสุขจอมปลอมเป็นความสุขชั่วคราวไม่ถาวร เป็นความสุขเจือปนด้วยความ
 ทุกข์ เพราะฉะนั้นชาวพุทธจึงถือว่านิพพานเป็นคุณค่าอันประเสริฐแห่งชีวิตของมนุษย์ และ

ความจริงแท้อันดีมีในตัวเอง เป้าหมายสูงสุดของพุทธปรัชญาเวรวาทซีไปที่นิพพานเพราะยึดถือว่านิพพาน คือ ความจริงแท้ (ความจริงอันดีมี) นั่นเอง

การค้นหาความจริง (สัจจะ) ความมีเหตุและผล (ปฏิจตุสมุปบาท) กระบวนการกระทำ (กรรม) และความสงบสุข (นิพพาน) ในพระอภัยมณี ซึ่งจัดหมวดหมู่ไว้ในสาขาอภิปรัชญานี้ หากวิเคราะห์บทบาทพฤติกรรมของตัวละคร หาเหตุผลความผิดพลาดบกพร่องของตัวละครสำคัญจะได้ข้อสรุป คือ

ตัวละครสำคัญในพระอภัยมณี เกือบทุกตัวมีความเป็นปุถุชนมีรัก โลภ โกรธ หลง พยาบาท มีความยึดมั่นถือมั่นในตนเอง เช่น ท้าวสุทัศน์ พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ ต่างก็ยึดถือตัวเองเป็นสำคัญ ท้าวสุทัศน์ ต้องการให้โอรสเรียนวิชาเพื่อเป็นกษัตริย์ตามที่ตนเองคาดหวังไว้ ในขณะที่พระอภัยมณี ศรีสุวรรณต้องการวิชาที่ตนเองชอบและพอใจเรียนเพราะรู้คุณค่าของวิชาที่เรียน ทั้งสองฝ่าย คือฝ่ายท้าวสุทัศน์ และฝ่ายพระอภัยมณีศรีสุวรรณต่างไม่เข้าใจทุกสิ่งทุกอย่างตามความเป็นจริง (มีวิชา) และต่างยึดตนเอง(อัตตา) เป็นสำคัญ ตัวละครสำคัญอีกหลายตัว เช่น อูศเรน นางละเวง เป็นผู้มีความโกรธแค้น และความรัก โดยเฉพาะอูศเรนมีอุปาทานสูง จึงละความโกรธมิได้ เมื่อถูกนางวาสิกระตุ้นความโกรธจึงออกแตกตาย ซึ่งเปรียบเสมือน ภาพ ซาติ ชรา มรณะในวงจรมุขปฏิจตุสมุปทาน นั่นเอง

โยคี นางวาสิ บาทหลวง เป็นตัวละครที่ใช้ปัญญาแก้ปัญหา แต่โยคีใช้ปัญญาคู่กับศีลธรรม โยคีจึงยุติปัญหาใหญ่และสำคัญคือการรบ สร้างความสงบสุขให้เกิดขึ้นได้ แต่นางวาสิและบาทหลวงใช้ปัญญาที่ปราศจากศีลธรรม จึงแก้ปัญหาคำคัญไม่ได้ เพราะขาดธรรม

นางผีเสื้อสมุทร นางเงือก นางสุวรรณมาลี ทุกคนมีความรักที่เป็นวิสัยโลก แต่นางผีเสื้อสมุทรมีตัณหา ราคะสูง ชีวิตของนางจึงเหมือนนอนเวียนอยู่ในวงจรมุขปฏิจตุสมุปบาท ไม่สามารถดับอาวิชชาได้

สินสมุทร สุดสาคร เป็นโอรสพระอภัยมณีทั้งสองคน และเป็นศิษย์ของโยคีเกาะแก้วพิสดาร ทั้งสองต่างมีคุณธรรม แต่ต่างกันที่สินสมุทยึดอัตตาสูงกว่าสุดสาครจึงโกรธง่าย และใช้ปัญญาน้อยกว่า จุดเด่นของสุดสาคร คือมีความกตัญญู กู้ล่าหาญ และตั้งอยู่ในธรรม

ตัวละครทุกตัวสร้าง "กรรม" ของตนเอง ทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว ทุกชีวิตดำเนินไปตามกรรมทั้งที่ตนเป็นผู้ก่อ และกรรมที่ตนไม่ได้เป็นผู้ก่อขึ้น ทั้งนี้เป็นไปตามวิสัยโลก

ญาณวิทยาในพระอภัยมณี

ญาณวิทยา (Epistemology) หรือทฤษฎีความรู้ (Theory of Knowledge) ศึกษาเกี่ยวกับความรู้และความถูกต้องของความรู้ กำเนิดของความรู้ ธรรมชาติของความรู้และความถูกต้องของความรู้ ปัญหาคือ ความจริงเรารู้ได้อย่างไร อะไรคือลักษณะทั่วไปของความรู้มนุษย์เรารู้ความจริงได้แค่ไหน ความรู้ได้มาจากไหนเหล่านี้เป็นปัญหาทั่วไปทางปรัชญาสาขานี้ (วิเชียร ชวดบุตรบุญศรี, 2535 : 20)

เดือน คำดี (2534 : 117) อธิบายว่า

ญาณวิทยา หมายถึง วิชาที่ทำหน้าที่ศึกษาวิเคราะห์สิ่งๆ ที่เรียกว่าความรู้ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Epistemology มีรากศัพท์มาจากภาษากรีก 2 คำ คือ Epiteme แปลว่า ความรู้หรือความจริง หรือหมายถึง ความรู้ความจริง และคำว่า Logos แปลว่า วิชา หรือวิทยา รวมกันทั้ง 2 คำ จึงมีความหมายถึงวิชาที่ว่าด้วยความรู้

ปรัชญาตะวันออกโดยเฉพาะปรัชญาอินเดียซึ่งรวมทั้งพุทธปรัชญาด้วย มีมูลบทเรื่องความทุกข์ของชีวิตที่มีมูลรากคือ อวิชชา ความไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริง ดังนั้นนักปรัชญาตะวันออกจึงพยายามหาวิธีการรู้และกระบวนการความรู้ที่แท้จริงเกี่ยวกับชีวิตเพื่อจะได้พบความจริง และสามารถเอาชนะความทุกข์หรือลดความทุกข์ของชีวิตให้น้อยลงได้

ความรู้ในพุทธปรัชญาเดรวาทคือรู้ระบบวิธีในการแก้ปัญหาชีวิตทำลายทุกข์ด้วยการฝึกฝนพัฒนาตนให้สามารถขจัดอวิชชา สร้างปัญญา เพื่อบรรลุนิสรภาพ คือภาวะเป็นอิสระไร้ทุกข์

พระเทพเวที (2532 : 170) อธิบายว่า

ความรู้ในชื่อหนึ่งเรียกว่าปัญญา นี่คือความรู้ที่ต้องการ แต่มีความรู้ชนิดหนึ่งเรียกให้ถูกว่าซ้อรู้ ไม่ใช่ความรู้ที่แท้จริง เป็นซ้อรู้ซ้อรู้นี้เรียกว่า สุตตะ คือสิ่งที่ได้เล่าเรียน อ่าน สดับตรับฟังจากผู้อื่นทั้งหมดหรือข้อมูลของความรู้ทั้งหมดเราเรียกว่าสุตตะ ส่วนความรู้เป็นความเข้าใจ รู้จักคิด รู้จักวินิจฉัย ตลอดจนจนสามารถที่จะคิดพิจารณา จัดการแก้ไขปัญหาทำการสร้างสรรค์อะไรให้สำเร็จ เรียกว่า

ปัญญา ต้องแยกความรู้เป็น 2 ประเภท ความรู้ที่เราต้องการคือปัญญา แต่การที่จะพัฒนาปัญญาให้ได้ผลดีนั้นต้องอาศัยสัจจะด้วย

เรื่องพระอภัยมณีของสุนทรภู่ก็มีพฤติกรรมของตัวละครและเนื้อหาสาระที่เกี่ยวข้องกับพุทธญาณวิทยา หรือ สามารถอธิบายพุทธญาณวิทยา ในความหมายของความรู้หรือปัญญา ดังจะแยกกล่าวต่อไปนี้

1. ปัญญา คือ ความรู้ความเข้าใจธรรมชาติของสิ่งทั้งปวง

พุทธทาสภิกขุ (2511 : 4) อธิบายว่า

ธรรม หรือธรรมะนี้เท่ากับ “ธรรมชาติ” คือตัวธรรมชาติอย่างหนึ่ง หมายถึงอะไร ๆ ก็ตามที่ว่า มันเป็นอยู่เองก็เรียกว่าธรรมชาติ แล้วที่ 2 คือ กฎธรรมชาติ แล้วอันที่ 3 คือหน้าที่ของมนุษย์ตามกฎหมายธรรมชาติ ที่อันที่ 4 คือผลที่ได้รับจากการทำหน้าที่ทั้ง 4 อย่างนี้เป็นเรื่องของธรรมชาติทั้งนั้น... ธรรมชาติที่เป็นวัตถุ เช่น กรวด ดิน หิน ไม้ เนื้อ หนัง ร่างกาย นี้ก็เป็นธรรมชาติ ฝ่ายวัตถุ ที่นี้ความรู้สึกนึกคิดจิตใจอะไรก็ตามทางศาสนา ก็ถือว่าเป็นธรรมชาติด้วยเหมือนกัน มันเป็นได้เอง เป็นไปได้เองตามธรรมชาติในสิ่งที่มีชีวิต ดังนั้น ถือว่าร่างกายก็เป็นธรรมชาติ ชีวิตก็เป็นธรรมชาติ ความรู้สึกนึกคิด นามธรรม คือรวมเรียกว่า นามธรรมก็เป็นธรรมชาติ อย่างหนึ่งเรียกว่า “รูป” อย่างหนึ่งเรียกว่า “นาม” รูปคือ พวกที่มีรูปร่างเป็นเนื้อเป็นก้อน ที่เป็นนามก็คือไม่มีรูป เช่น จิตใจเป็นต้น นี้ก็เรียกว่าธรรมชาติหมด ในฐานะที่มันเป็นไปเองเรียกว่า “สภาวะธรรม”

ความหมายของคำว่า “ธรรมชาติ” ที่จะนำเสนอต่อไปนี้ สุนทรภู่ใช้คำว่า “วิสัย” คำนี้มีปรากฏว่าอยู่หลายตอนในวรรณคดีเรื่องพระอภัยมณี เช่นในตอนที่ 17 ท้าวทศวงศ์ ปลอบนางสุวรรณมาลี ว่า

อย่าโศกนักหักใจเสียให้คลาย
 แม้นมิตายคงได้พบประสพกัน
 วิสัยโลกโศกสุขทุกข์ธุระ
 ย่อมพบปะไปจนกว่าจะอาสัญ

(ตอนที่ 17 หน้า 256)

เป็นการชี้ให้เห็นว่าธรรมชาติของโลกหรือวิสัยของโลกนั้นความโศกเศร้าความทุกข์
ความทุกข์และกิจธุระย่อมมี เป็นสิ่งที่ต้องประสบไปจนกว่าจะถึงวันดับ

เกี่ยวกับความโศกเศร้าเสียใจของตัวละคร มักจะมีผู้ปลอบประโลมที่ชี้ให้เห็น
ความเป็นไปที่เป็นธรรมชาติ หรือเป็นวิสัยของโลก เช่น ศรีสุวรรณปลอบนางเกษรา ตอนที่
ศรีสุวรรณกับสินสมุทรจะออกตามหาพระอภัยมณีว่า

อันทุกข์โศกโรคภัยในมนุษย์
ไม่รู้สุดสิ้นลงที่ตรงไหน
เหมือนกงเวียนกำเกี่ยวเวียนระไว
จงหักใจเสียเถิดเจ้าเยาวมาลย์

(ตอนที่ 17 หน้า 262)

แม้จะไม่ใช้คำว่า “วิสัย” แต่ข้อความที่กล่าวพรรณานี้เป็นการเตือนสติให้ผู้รับ
ฟังเกิดปัญญา มองเห็นธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ว่า “ทุกข์ โศก โรค ภัย” เป็นสิ่งที่มนุษย์ต้อง
ประสบอย่างไม่รู้จบสิ้นเพราะเป็นเรื่องเกี่ยวกับเวรสนองเวร กรรมสนองกรรม (กงเวียน
กำเกี่ยว)

การใช้ปัญญาหยั่งรู้วิสัยคือรู้ธรรมชาติจะเป็นประโยชน์ต่อชีวิตรักษาตัวรอดพ้น
จากอันตรายได้เช่น ถ้าเป็นข้าแผ่นดินก็ต้องรู้วิสัยกษัตริย์ ปี่เป็นอาวุธสำคัญของพระอภัยมณี
การป้องกันอันตรายจากเสียงปี่ก็ต้องรู้วิสัยของปี่ เป็นต้น

ตอนที่นางละเวงหนีโจรป่าไปที่บ้านสิกคารนำ บาทหลวงให้ข้อคิดแก่นายบ้าน
เกี่ยวกับวิสัยหรือธรรมชาติของกษัตริย์ว่า

บาทหลวงว่าอย่าประมาทชาติกษัตริย์
เหลือกำจัดกลความตามวิสัย
เมื่อดีเช่นมหาศาลาลัย
โกรธเหมือนไฟสุ่มพอนให้ร้อนทรวง

(ตอนที่ 31 หน้า 554)

เมื่อนางละเวงทูลถามบาทหลวงองค์เดียวกันนี้ถึงวิธี “แก้กลการศึก” ของ พระอภัยมณี คือวิธีเอาชนะเสียงปี บาทหลวงให้แนวคิดทางธรรมให้เกิดปัญญาความว่า

พระบาลีมีจิตคิดสงสาร
 แฉ่งวิจารณ์ทางธรรมด้วยพระราชา
 เพราะมีหูอยู่ที่ปีมีศักดา
 แม้นูหาไม่ปีไม่มีฤทธิ์
 วิสัยคนทนคงเข้ายังฤทธิ์
 ฤทธิ์รุทรแรงร้ายกายสิทธิ์
 แม้เพลิงกาลผลาญแผ่นดินสิ้นชีวิต
 อำนาจฤทธิ์ย่อมแพ้แก้ปัญญา

(ตอนที่ 321 หน้า 556)

ข้อคิดสำคัญ 2 ประการ ของบาทหลวง คือ ปีมีอำนาจได้เพราะหู และอำนาจ แพ้ปัญญา

1) ปีมีอำนาจได้เพราะหู เสียงปีเป็นอายตนะภายนอก ที่สามารถกระทบอายตนะภายในได้ทางเดียว คือ หู เสียงปีที่กระทบหรือสัมผัส (ผัสสะ) หู เป็นปัจจัยให้เกิดความรู้สึกทางใจที่เป็นสุข(สุขเวทนา) หรือเป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา)

แต่ธรรมชาติของคนมักจะเป็นความรู้สึกเป็นสุข หรือเป็นทุกข์มากกว่ารู้สึกเฉย ๆ เมื่อเกิดการดิ้นรนแสวงหาความสุขหรือทุกข์ก็เกิดความอยากที่เรียกว่าตัณหา ความทะเยอทะยานในเสียงเป็นความต้องการทางกาม (กามตัณหา) จะนำไปสู่ความยึดมั่นในเสียง ซึ่งเป็น การยึดเหนี่ยวเอากามคุณมาเป็นอารมณ์ (กามุปาทาน) ความพอใจติดใจในเสียงปีก็จะเกิดขึ้นอันจะทำให้เกิดภาวะ (ภพ) ที่กระบวนพฤติกรรมปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือภาวะชีวิตที่ปรากฏเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง เช่น

แม้ปีเราเป่าไปให้ได้ยิน
 ก็สุดสิ้นโทษที่ไกรธา
 ให้ใจอ่อนนอนหลับลืมสติ
 อันลัทธิดนตรีดีนักหนา

(ตอนที่ 1 หน้า 12)

หรือที่นางผีเสื้อสมุทรได้ยินเสียงปี่พระอภัยมณีก็ “ป่วนฤดีดาลดินถวิลหวังเสนาหา
 อารรณ์อ่อนกำลัง...” หรือนางละเวงได้ฟังเพลงปี่พระอภัยมณีเกิดอาการดังที่บทประพันธ์
 กล่าวว่า

ฝ่ายโฉมยงองค์ละเวงฟังเพลงปี่
 ให้รอรืวานเรเสนาหา
 คิดกำหนดอดอันหวั่นวิญญาณ
 นึกนึกน่าจะใครปะพระอภัย
 เธอพูดตีปี่ดังฟังเสนาะ
 จะขอเลาะดูบต้องทำนองไหน
 แม้นอนอมกล่อมกลอกเหมือนดอกไม้
 จะชื่นใจน้องยาทุกราตรี
 ยิ่งกลับฟังวังเวงเพลงสังวาส
 ยิ่งหวั่นหวาดวิญญาณมารศรี
 ตะลึงลี้มปลื้มอารมณ์ไม่สมประดี
 ด้วยเพลงปี่เป่าเชิญให้เพลินใจ

(ตอนที่ 31 หน้า 535)

ภาวะดังกล่าวก็จะปรากฏแห่งชั้นทั้งหลาย(ชาติ)คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
 วิญญาณ เกิดขึ้น กล่าวโดยสรุปก็คือ เกิดรูปธรรมนามธรรมขึ้น ซึ่งพุทธทาสภิกขุ (2517 :47)
 อธิบายว่า

“ชาติ คือการเกิดขึ้น หรือการก้าวลงหรือการเป็นไปพร้อมขึ้นมาในหมู่สัตว์
 นิกาย การปรากฏแห่งชั้นทั้งหลาย การได้อายตนะเฉพาะ ซึ่งเป็นความรู้สึก
 ไม่ใช่เกิดจากท้องแม่ ซึ่งภาวะ(ภพ) ที่ปรากฏขึ้น (ชาติ) ก็จะเสื่อมและสลายไป
 (ชรา มรณะ) วนเวียนอยู่เช่นนี้”

เสียงปี่ของพระอภัยมณีมีหูเป็นตัวสืบต่อให้เกิดผัสสะเวทนา ตัณหา อุปาทาน
 ภพ ชาติชรา มรณะตามลำดับ ดังนั้นจึงเป็นตัวการสำคัญ ถ้าไม่มีหู คือไม่รับฟังเสียงปี่ความ
 ทุกข์ก็จะไม่เกิดขึ้น เพราะเมื่อไม่เกิดอายตนะก็ไม่เกิดผัสสะ และสืบต่อจากผัสสะ คือ
 เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ หรือ กล่าวย่อ ๆ ว่าไม่เกิดปฏิจสุมุขปันนธรรม

(สมุปบันนธรรม)คือสิ่งที่ได้อาศัยสิ่งอื่นแล้วเกิดขึ้น ปรากฏอยู่ชั่วขณะเพื่อปรุงแต่งให้เกิดสิ่งอื่นต่อไป อาการที่ปรุงต่างกันอย่างนั้นเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท

อนึ่ง คำอธิบายปฏิจจสมุปบาทที่กล่าวนี้อธิบายใน “ภาษาธรรม” ไม่ใช่ “ภาษาคน” และเรื่องปฏิจจสมุปบาทจัดอยู่ในหมวดอภิปริชญาแต่เนื่องจากมีความเกี่ยวข้องกับ ญาณวิทยา จึงนำมากล่าวในส่วนของญาณวิทยาอีกครั้งหนึ่งเพื่อประกอบความเข้าใจ

2) อำนาจฤทธิ์แก้ปัญญา บาทหลวงให้แนวคิดว่า

วิสัยคนทนคงเข้าขงฤทธิ์
ฤทธิ์ฤทธิ์แรงร้ายกายสิทธิ์
แม้เพลิงกาลผลาญแผ่นดินสิ้นชีวิต
อำนาจฤทธิ์ยอมแพ้แก้ปัญญา

เป็นการชี้ให้เห็นธรรมชาติที่มีสิ่งต่างๆข่มกันอยู่ในการทำสงครามกับคนที่มีความสามารถในการสู้รบถ้าใช้เพลิงทำลายก็ทำให้เสียชีวิตได้

ในภาษาธรรมเพลิงหรือไฟหมายถึงไฟราคะ ความทะยานอยาก ทำให้จิตใจเร่าร้อนไม่สงบเย็นทำให้เกิดความทุกข์แต่ความหมายในที่นี้เป็นภาษาคน บาทหลวงต้องชี้ให้นางละเวงเกิดปัญญาในการเอาชนะฤทธิ์ ซึ่งหมายถึง การใช้ปัญญาเอาชนะเสียงปี่ของพระอภัยมณี และเอาชนะอำนาจอย่างอื่น

เมื่อวิเคราะห์ถึงวิชาดนตรีหรือเสียงปี่ของพระอภัยมณีที่อาจารย์ พินทพราหมณ์ งามราชสอนเคล็ดวิชาปี่ว่า

จึงสั่งสอนอุปเท่ห์เป็นเล่ห์กล
ถ้าแม้ว่าข้าศึกมันใจจับ
จะรรับสารพัดให้ขัดสน
เอาปี่เป่าเล่าโลมน้ำใจคน
ด้วยเล่ห์กลโลกาห้าประการ
คืออุปสรรคสิ้นเสียงเคียงสัมพันธ์
เกิดกำหนัดลุ่มหลงในสงสาร

ให้ใจอ่อนนอนหลับด้วยปราณ

จึงคิดอ่านเอาชัยเหมือนใจจง

(ตอนที่ 1 หน้า 6)

ความรู้ที่เน้นให้นำไปใช้แก้ปัญหาก็คือความรู้จักมูลเหตุของต้นเหตุ อันเรียกว่า “เล่ห์กลโลกาห้าประการคือรูปรสกลิ่นเสียงเคียงสัมผัส” ซึ่งหมายถึงการใช้ปัญญาคือความรู้ ความเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า การรู้ “วิสัย” ของมนุษย์นั่นเอง

ตัวละครที่ใช้ปัญญาแก้ปัญหาได้คือ นางวาสิ ทั้งๆ ที่

อายุสามสิบสี่ไม่มีผัว

ชื่อวาสิสี่เนื่อนั้นคล้ำผัว

มีรูปชั่วชายไม่อาลัยแล

ทั้งกายาหางามไม่พบเห็น

หน้านั้นเป็นรอยผีมีแต่แผล

เป็นกำพร้ามาแต่หล่อนยังอ่อนแอ

ได้พึ่งแต่ตายายอยู่ปลายนา

(ตอนที่ 22 หน้า 344)

นางวาสิทูลพระอภัยมณีว่า

นางทูลว่าข้าน้อยนี้รูปชั่ว

ก็รู้ตัวมันคงไม่สงสัย

แต่แสนงามความรู้้อยู่ในใจ

เหมือนเพชรไพฑูรย์ฟ้าไม่ราศี

(ตอนที่ 22 หน้า 249)

นางวาสิได้แสดงปัญญาให้พระอภัยมณีประจักษ์ชัดตอนที่นางสุวรรณมาลีไม่ยอมลาสิกขาจากซีตามคำอ้อนวอนของพระอภัยมณี นางใช้วิธีช้บกล่อมเท้าความถึงพระคุณรุทนางอุษาพระไพโรและนางยักษ์จากอนิรุทธคำอันที่ให้พระอภัยมณีฟังเป็นการบอกทางอ้อมว่านางเข้าใจปัญหาของพระอภัยมณีดี เมื่อพระอภัยมณีขอให้นางช่วย นางวาสิก็ดำเนินการสั่งให้จัดเตรียมพิธีอภิเษกขึ้นอย่างเร่งด่วน ซึ่งในที่สุดนางสุวรรณมาลีก็รับลาสิกขามาอภิเษกกับพระอภัยมณี

ความสำเร็จของนางวาลีอยู่ที่ความสามารถในการอ่านจิตใจของผู้ที่เกี่ยวข้อง คือนางทราบว่พระอภัยมณีและนางสุวรรณมาลีรักกันและนางสุวรรณมาลีมีทิฐิมานะอยู่ ไม่ยอมลาสิกขาออกมาภิเษกด้วยการสั่งให้จัดพิธีอภิเษกอย่างคลุมเครือ ทำให้นางสุวรรณมาลีไม่แน่ใจว่าพระอภัยมณีจะอภิเษกกับใคร ที่สำคัญคือนางวาลีอ่านใจนางมณฑา มารดาของนางสุวรรณมาลีได้ถูกต้อง นางมณฑากลัวว่าถ้าพระอภัยมณีอภิเษกกับนางวาลีก็เท่ากับยกเมืองผลึกให้คนอื่น นางมณฑาจึงเป็นตัวเร่งให้นางสุวรรณมาลีสึกจากชีมาอภิเษกกับพระอภัยมณี การอ่านจิตใจของผู้เกี่ยวข้องได้อย่างไม่ผิดพลาดก็เพราะนางวาลีรู้ “วิสัย” หรือรู้ธรรมชาติของคน นั่นเอง

เมื่อคราวศึกอุศเรน นางวาลีรู้ว่าพระอภัยมณีเป็นคนใจอ่อนเมื่อจับอุศเรนได้ก็คงปล่อยไปอีกเพราะถือว่าเคยมีบุญคุณกันมาซึ่งอุศเรนนั้นเป็นแม่ทัพใหญ่ เปรียบเหมือนงูหรือจะเข้หรือเสือ ที่ถ้าปล่อยไปแล้วคงจะหวนมาทำร้ายอีก นางจึงวางแผน

จะพลิกพลั้วชีวะหาเป็นอาวุธ
 ประหารบุตรเจ้าลังกาให้อาสัญ
 ต้องตัดศึกลี้ก้ำที่สำคัญ
 นางหมายมั่นมุ่งเห็นจะเป็นการ

(ตอนที่ 26 หน้า 414)

วิธีการของนางวาลี คือ

จึงกลับแกลังตั้งกายเป็นนายทัพ
 เหน็บกริชคร่ำด้ามประดับสำหรับทหาร
 ถือนูดูที่ตะลิตะลาน
 มากทราบกรานทูลพระอภัยมณี
 ว่าองค์ท้าวเจ้าเกาะลังกานั้น
 ถูกเกาทัณฑ์สามดอกแล้วออกหนี
 คงบรรลัยไม่ข้ามสามราตรี
 ขอตามตีให้ระหังเมืองลังกา

(ตอนที่ 26 หน้า 515)

เมื่อพระอภัยมณีห้ามไม่ให้ยกกองทัพไป เพราะสงสารอุศเรน นางวาลีก็แกล้ง
เย้ย อุศเรนให้เกิดความเจ็บช้ำน้ำใจ

นางวาลีปรีชาปัญญาเย้ย
ทำเงยเงยเหมือนจะดูว่าอยู่ไหน
แล้วทำว่าถ้าจะไปรดยงกโทษได้
ก็ปล่อยให้ไปรักษาบิดาเธอ

(ตอนที่ 26 หน้า 515)

อุศเรนถึงกับ “สะอื้นอันนอกแยกแตกทำลาย ชักชะงากรากเลือดเป็นลิ่มลิ่ม
ถึงปัจฉิมชีวิตก็ขาดหาย”

นางวาลีเอาชนะอุศเรนด้วยการใช้ปัญญา คือ ความสามารถหยั่งรู้วิสัยของ
อุศเรน เป็นอาวุธสำคัญ

พระราชวรมณี (2529: 22-23) อธิบายว่า

ปัญญา แปลกันมาว่าความรอบรู้เดิมเข้าไปอีกว่าความรู้ทั่วความรู้ชัดคือรู้
ทั่วถึงความจริงถ้ารู้ตรงตามความเป็นจริง ท่านอธิบายขยายความอันออกไป
ต่าง ๆ เช่นว่า รู้เหตุรู้ผล รู้ดีรู้ชั่ว รู้ถูกรู้ผิด รู้ควรไม่ควร รู้คุณรู้โทษ รู้ประโยชน์
มิใช่ประโยชน์ รู้เท่าทันสังขาร รูปองค์ประกอบ รู้เหตุปัจจัย รู้ที่ไปที่มา รู้ความ
สัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย รู้ตามความเป็นจริง รู้ถ่วงแท้ รู้เข้าใจสภาวะ รู้คิด
รู้พิจารณา รู้วินิจฉัย รู้ที่จะจัดแจงจัดการหรือดำเนินการอย่างไร ๆ แปลกัน
ง่าย ๆ พื้น ๆ ปัญญาคือความเข้าใจ (หมายถึงเข้าใจถูก เข้าใจชัด หรือเข้าใจ
ถ่องแท้) เป็นการมองเห็นสภาวะหรือมองเห็นปัญหาปัญญาช่วยเสริมสัญญา
และวิญญาณให้เข้าใจชัดเจนถ่องแท้ช่วยขยายขอบเขตของวิญญาณให้
กว้างขวางออกไปและลึกซึ้งยิ่งขึ้น สองทางให้สัญญามีสิ่งกำหนดหมายรวมเก็บ
ได้มากขึ้นเพราะเมื่อเข้าใจเพียงใด ก็รับรู้และกำหนดหมายในวิสัยแห่งความ
เข้าใจเพียงนั้น เหมือนกับโจทย์เลขคณิตข้อหนึ่ง เมื่อคิดยังไม่ออก ก็ไม่มีอะไรให้
รับรู้และกำหนดหมายต่อไปต่อเมื่อเข้าใจคิดแก้ปัญหาได้แล้วก็มีเรื่องให้รับรู้และ
กำหนดหมายต่อไปอีก

2. ปัญญาแก้ปัญหาสำคัญได้

ตอนสุดสาครออกติดตามหาพระอภัยมณีโดยใช้ม้ามังกรเป็นพาหนะเดินทาง
กลางทะเลไปถึงเมืองลัมที่มีผีดิบ พรรณนาไว้ว่า

ถึงเมืองลัมจมนสมุทรมนุษย์ม้วย
ประกอบด้วยยักษ์ผีพวกผีดิบ
เห็นมนุษย์สุดอยากปากยิบยิบ
เสียงซุบซิบเสแสร้งจำแลงกาย
เป็นถิ่นฐานบ้านเมืองเรื่องอร่าม
ทั้งตีกรามเรื้อนเรื้อดูเหลือหลาย
ตลาดน้ำเรือสัญจรเที่ยวคอนพาย
บ้างร้องขายข้าวของที่ต้องการ
สุดสาครอ่อนแอครั้นแลเห็น
คิดว่าเป็นบึงพินที่ถิ่นฐาน
ทั้งแลเห็นเด่นรำน่าสำราญ
เขาเรียกขานขับม้าเข้าธานี
เข้าประตูกำแพงตะเคงคว่ำ
อยู่ในน้ำเก่าแก่เห็นแต่ผี
เป็นเงาเงาเข้ากลุ่มรุมราวี
กุมารตีด้วยไม้เท้าพระเจ้าตา
ถูกเนื้อตัวหัวขาดลงกลาดเกลื่อน
ยังพวกเพื่อนคึกคักมานักหนา
บ้างอยากกินดินแลบแปลบแปลบมา
กุมารกล้ากลอกกลับเข้ารับรบ
ม้ามังกรถอนถีบก็บสะบัด
เอาหางรัดราวกับนาคทั้งปากขบ
สังหารผีรพลอยู่จนพลบ
เห็นเพลิงคบล้อมรอบขอบกำแพง
พวกผีดิบสิบโกฏิมันโลดไล้

จะเข้าใกล้กลัวมนต์ขลัง
 แต่หลอนหลอกออกอึดอัดสับสน
 ด้วยมันแก่งจะให้วนอยู่จนตาย
 กุมาราม้าทรงเข้าหลงรบ
 เทียวตลบไล่ผีไม่หนีหาย
 ถึงเจ็ดวันมันไม่แตกไม่แยกย้าย
 จนม้าว่ายน้ำเวียนเจียนจะจม

(ตอนที่ 24 หน้า 379-380)

เมื่อเปรียบเทียบการเดินทางของสุตสาครกับเหตุการณ์ที่ประสบ วิเคราะห์ตาม
 แนวพุทธปรัชญาเถรวาทในส่วนของญาณวิทยา เปรียบเทียบได้ดังนี้

1) เมืองลุ่ม คือ ความลุ่มจมในความเป็นมนุษย์ ของพลเมืองในเมืองนั้น ใน
 เมืองลุ่มที่กล่าวถึงประกอบด้วยยักษ์ฉินีพวกผีดิบ

1.1) ยักษ์ฉินี เป็นสัญลักษณ์ของผู้ที่มีใจบาปหยาบช้า มีความโลภ โกรธหลง
 เป็นสันดาน เป็นผู้ที่ไม่มีความรู้จักรักความถูกต้องดี เป็นลักษณะของผู้ไร้ปัญญา

1.2) พวกผีดิบ เป็นสัญลักษณ์ของผู้ที่มีต้นหาความทะยานร่ารอน มีความ
 หลอกหลวงเป็นสันดาน ความหมายโดยรวมหมายถึงผู้ที่ขาดปัญญา เช่นเดียวกัน

2) สุตสาครรบกับพวกผีดิบ คือ การต่อสู้ระหว่างธรรมะกับอธรรม สุตสาคร
 เปรียบเหมือนนักศึกษาระยะที่ความรู้หรือปัญญายังไม่แก่กล้า ยังอ่อนประสบการณ์ ยังอยู่
 ระหว่างการศึกษาที่ต้องมาเผชิญกับอธรรมความชั่วร้าย ความหลอกหลวง ฝ่ายอธรรมมีมาก
 กว่าจนยากที่จะเอาชนะได้ต้องอาศัยความมีปัญญาที่เหนือกว่า คือ โยคีแห่งเกาะแก้วพิสดาร
 (ตัวแทนของปัญญา) จึงสามารถสยบความเลวร้ายที่เป็นอธรรมได้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า
 ปัญญาระดับสูงสามารถชนะอริชชาก็ได้

เมืองลุ่มที่ประกอบด้วย “ยักษ์ฉินีพวกผีดิบ” นี้ เป็นผลอันเนื่องมาจากเหตุ ซึ่ง
 ฤาษีเกาะแก้วพิสดารอธิบาย ความว่า

โยคีครูเฒ่าจึงเล่าเรื่อง
 นี้คือเมืองท้าวปักกกาภาษาไทย
 เพราะพราภพระโคดมจึงจมไป
 เห็นแต่โบสถ์มาอยู่ช้านาน

(ตอนที่ 24 หน้า 380)

ความลุ่มจมของบ้านเมืองที่กล่าวนี้เป็นผลอันเนื่องมาจากเหตุคือ “พราภพระโคตม” หมายถึง ไม่พบปัญญานั่นเอง

การไร้ปัญญานี้เป็นความโง่หรือเป็นอวิชาที่ทำให้ชีวิตงมงายอยู่กับสิ่งหลอกลวง สุนทรภู่แสดงเปรียบเทียบไว้อย่างแยบยล คือ

จะกล่าวความพราหม์แขกซึ่งแปลกเพศ

อยู่เมืองเทศแรมทางที่กลางหน

ครั้นเสียเรือเหลือตายไม่วายชนม์

ขึ้นอยู่บนเกาะพนมในยมนา

ไม่นุ่งห่มสมเพศเหมือนเปรตเปล้า

เป็นคนเจ้าเล่ห์สุดแสนมุสา

ทำเป็นที่ซีเปลือยเฉื่อยเฉื่อยช้า

ไม่กินปลากินข้าวกินเต้าแดง

พวกสำเนาเลากากก็พาชื่อ

ชวนกันถือผู้วิเศษทุกเขตแขวง

คิดว่าขาดปรารถนาศรัทธาแรง

ไม่ตกแต่งตั้งแต่คิดอนิจจัง

ใครขัดสนบนบานการสำเร็จ

เมื่อแท้เท็จถือว่าวิชาลึง

คนมาขอแก้กฎให้หยุดยั้ง

นับถือทั้งธรณีเรียกซีเปลือย

ส่วนชายปลอมพร้อมหมดไม่อดอยาก

มีโยมมากเหมือนหมายสบายเรื่อย

จนหนองงอกออกขาวดูยาวเฟื้อย

ทั้งผมเลื้อยลากสันอยู่คนเดียว

(ตอนที่ 24 หน้า 381)

ลักษณะของซีเปลือย “ไม่นุ่งห่มสมเพศเหมือนเปรตเปล้า” และ “ไม่กินปลากินข้าวกินเต้าแดง” คล้ายกับนักบวชของศาสนาจีน หรือเซน พวกหนึ่งเรียกว่า “ทิสัมพร” คือพวกนุ่งผ้า (เปลือยกาย) สมัคร ปุราवास (2516) กล่าวว่า “ทิสัมพร หรือพระชินที่นุ่งผ้าเปลือยกาย) เป็น

ผู้ถอนเส้นผมจนศีรษะกล่อน ถือหางนกยูงไว้ในมือ ตีมน้ำด้วยฝ่ามือตัวเองและกินอาหารใน
อาการหงายหน้าในบ้านของผู้บริจาค” เป็นลักษณะของทัชัมพร แต่ลักษณะของซีเปลือย
สุนทรภู่มักกล่าวว่า “จนหนวดงอกออกขาวดูยาวเพื่อย ทั้งผมเลื้อยลากลับอยู่คนเดียว” อันเป็น
ลักษณะที่ต่างไปจากพวกทัชัมพร

เมื่อสุดสาครถามซีเปลือยว่า “ไยมานอนแก้ผ้าหน้าบัลลังก์ หรือผ้าผ่อนท่อนสไบบนนั้น
ไม่มี ไม่ขูดซีฟันบ้างเป็นอย่างไร” ซีเปลือยตอบลวงว่า

เราตัดขาดปรารถนาไม่อาลัย
ด้วยเห็นภัยวิปริตอนิจจัง
อันร่างกายหมายเหมือนกับเรือนโรค
แสนโสโครกคืออายุก็เป็นทุกขัง
เครื่องสำหรับยับยวบอสุก้าง
จะปิดบังเวทนาไว้ว่าไร
เราถือศีลจินตนาศิวาโมกข์
สละโลกรูปนามตามวิสัย
บังเกิดเป็นเบญจขันธ์มาฉันใด
ก็ทิ้งไว้เช่นนั้นจึงฉันนี้
ไม่รักรูปร่างกายเสียดายชาติ
อารมณ์มีมาดมุ่นหมายจะหน่ายหนี

(ตอนที่ 24 หน้า 383)

ซีเปลือยพยายามอ้างหลักธรรมหรือปรัชญาพุทธศาสนาเถรวาทตามหลัก
พระไตรปิฎกแต่ซีเปลือยก็เพียงแต่ท่องจำได้เท่านั้น หาได้เข้าใจลึกซึ้งซึ่งจรมปัญญาที่แท้จริง
คือ หยั่งเห็นความจริงของชีวิตแต่ประการใดไม่ จึงยังหลงอยู่กับสิ่งสมมุติ คือการได้รับการ
ยอมรับนับถือ ถึงไปทำชั่วคิดหลอกลวงสุดสาครหวังจะได้ไม่เท่าวิเศษ ได้ซีม้านิลมังกร เพื่อ
จะได้รับการยอมรับนับถือมากยิ่งขึ้น

คำกล่าวของซีเปลือยที่ว่า“เราตัดขาดปรารถนาไม่อาลัย ด้วยเห็นภัยวิปริต
อนิจจัง”ขัดกับการปฏิบัติจริง เพราะเมื่อสุดสาครหลงเชื่อให้ความเคารพ เล่าความเป็นมาของ
ตนให้ฟัง ซีเปลือยก็คิดลวงต่อไป

จำจะลงห่วงถามถึงความใน
เห็นจะได้ดอกเด็กเล็กเท่านี้

(ตอนที่ 24 หน้า

สิ่งที่เปลี่ยนแปลงในใจก็คือ

ถ้าเดินน้ำทำเป็นเช่นอ้ายหนู

จะลือกูเฟื่องฟุ้งทั้งกรุงศรี

(ตอนที่ 24 หน้า 38)

ความอ่อนต่อโลกหรือความด้อยปัญญาของสุตศครก็ถูกซีเปลือยหลอกว่าการเดินทางข้างหน้า “มีน้ำกรตลิกเหลวเป็นเปลวไหล ต่อมีมนต์กลเวทพิเศษไปจึงข้ามได้โดยง่ายไม่วายชนม์” สุตศครก็เชื่อ ขออยู่ศึกษาวิชากับซีเปลือย ซีเปลือยหลอกผลักตกเหว

ส่วนผู้เฒ่าเจ้าอุบายกระต่ายแก่

รู้กระแสมมาดปรารถนา

แม้ลวงได้ไม้เท้าที่ถือมา

จะซีม้ามังกรได้ดังใจจง

จำจะหลอกบอกมนต์กันบนเขา

ให้เรียนเล่าเสียเชิงระเริงหลง

ถึงตัวดีมีครุจะอยู่คง

ผลักมันลงที่ในแหวกก็เหลวไป

(ตอนที่ 24 หน้า 384)

พิจารณาในแง่ของปัญญา การเป็นซีเปลือย ไม่ว่าจะซีเปลือยจริงหรือซีเปลือยปลอมที่กล่าวถึงนี้ ล้วนเป็นวิธีการที่ผิดแนวทางของพุทธปรัชญาเถรวาททั้งสิ้น พุทธภาษิตเกี่ยวกับเรื่องนี้มีกล่าวใน ที. ปา. 11/2-3/3-4 ความว่า

การถือไม้กินปลาไม่กินเนื้อก็ดี การประพฤติเป็นซีเปลือยก็ดี ความมีศีรชะ
 ไลน์ก็ดี การมุ่นมวยผมเป็นขฎกก็ดีการอยู่คลุกฝุ่นธุลีก็ดี การนุ่งห่มหนังสือ
 หยาบกร้านก็ดี การบูชาไฟก็ดี การบำเพ็ญพรตหมายจะเป็นเทวดาก็ดี การ
 บำเพ็ญตบะต่างๆ มากมายในโลกก็ดี พระเวทก็ดี กางขรบวงสรวงสังเวทก็ดี
 การบูชายัญญูก็ดี การจำพรตตามฤกษ์ก็ดี จะชำระสัตว์ผู้ยังข้ามไม่พ้นความสงสัย
 ให้บริสุทธิ์ได้ ก็หาไม่”

เมื่อสุดสาคร “จะขออยู่ศึกษาวิชาขาล้าง” ซีเปลือยปลอมมหลอกสุดสาครทั้งกิริยา
 ท่าทางและคำพูด

จึงตอบคำทำที่อาวีรึก
 ไม่ยากนักดอกจะแจ้งแกลงไซ
 จะเรียนรำตำราท่านว่าไว้
 ให้ขึ้นไปบอกมนต์กันบนเนิน
 ถ้า मैंเจ้าเล่าจำได้สำเร็จ
 ไม่เหน้อยเหน็ดนั่งหัวเราะเหมือนเหาะเหิน
 แก่ล้งพูดล่อพอน้ำใจเพลิน
 แล้วพาเดินตัดต้นขึ้นบรรพต
 ถึงปากปล่องช่องเหวเป็นเปลวโปร่ง
 ตลอดโล่งลึกล้ำเหลือกำหนด
 บอกให้นั่งตั้งประนมพรหมพุด
 วางไม้เท้าดาบสไว้ริมกาย
 เห็นได้ที่ซีเมียงเข้าเคียงข้าง
 กระชิบพลางผลัดคกหัวนกนาย
 กระทบหินสิ้นแรงพลิวเพลงกาย
 ทรวงหลายลัมซบสลบไป

(ตอนที่ 24 หน้า 384)

สุดสาครถูกหลอกถูกมลักตกเหวก็เพราะการหลงเชื่อซีเปลือย เป็นความเชื่อที่ไม่ได้ผ่านการวิเคราะห์ เกี่ยวกับความเชื่อนี้ ปรากฏอยู่ในกาลามสูตร หรือ เกสปุตติยสูตร อัง.ติก.20/505/241 ดังนี้

กาลามชนทั้งหลาย เป็นการสมควรที่ท่านจะเคลือบแคลง สมควรที่สงสัย ความเคลือบแคลงสงสัยของพวกท่านเกิดขึ้นในฐานะกาลามชนทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย อย่ายึดถือ โดยการฟัง(เรียน) ตามกันมา (อนุสสวะ) อย่ายึดถือ โดยการถือสืบๆ กันมา (ปรัมปรา)

อย่ายึดถือ โดยการเล่าลือ (อติกิรา)

อย่ายึดถือ โดยการอ้างตำรา (ปิฎกสัมปทาน)

อย่ายึดถือ โดยตรรก (ตักกะ)

อย่ายึดถือ โดยการอนุมาน (นยะ)

อย่ายึดถือ โดยการคิดตรงตามแนวเหตุผล (อาการปริวิตักกะ)

อย่ายึดถือ เพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน (ทิวฐิขันติ)

อย่ายึดถือ เพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าเชื่อ (ภัพรูปตา)

อย่ายึดถือ เพราะนับถือที่ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา (สมโณ โน ครูติ)

เมื่อใด ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้วิญญูชนติเตียน ธรรมเหล่านี้ใครยึดถือปฏิบัติถึงที่แล้ว จะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เมื่อนั้นท่านทั้งหลายพึงละเสีย ฯลฯ เมื่อใดท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ ธรรมเหล่านี้วิญญูชนสรรเสริญ ธรรมเหล่านี้ใครยึดถือปฏิบัติถึงที่แล้ว จะเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุขเมื่อนั้นท่านทั้งหลายพึงถือปฏิบัติบำเพ็ญ(ธรรมเหล่านั้น) การที่ สุดสาครยึดถือ หรือ “ปลงใจเชื่อ” ซีเปลือยโดยขัดกับหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า เชื่อโดยไม่ใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรอง จึงถูกซีเปลือยมลักตกเหว

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับสุดสาคร อาจเปรียบเทียบให้ลึกซึ้งขึ้นอีกก็จะเห็นความสอดคล้องในแง่ของปรัชญา คือ

สุดสาคร	เปรียบกับ	ผู้แสวงหาปัญญา
ฤาษีเกาะแก้วพิสดาร	เปรียบกับ	ตัวแทนแห่งปัญญา
ซีเปลือย	เปรียบกับ	ตัวแทนแห่งอวิชา
เหว	เปรียบกับ	ที่ต่ำคือ อบาย (ที่ชั่ว)

คำกลอนที่ทำให้สุนทรภู่ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์กันมากทั้งทางลบและทางบวก
ยังหาข้อสรุปที่ชัดเจนไม่ได้กระทั่งบัดนี้ คือ

แล้วสอนว่าอย่าไว้ใจมนุษย์
มันแสนสุดลึกล้ำเหลือกำหนด
ถึงเถาวัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวลด
ก็ไม่คดเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน
มนุษย์นี้ที่รักอยู่สองสถาน
บิดามารดารักมักเป็นผล
ที่พึ่งหนึ่งพึ่งได้แต่กายตน
เกิดเป็นคนคิดเห็นจึงเจรจา
แม้ใครรักรักมั่งชั่งชังตอบ
ให้รอบคอบคิดอ่านนะหลานหนา
รู้สิ่งไรไม่สู้รู้วิชา
รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี

(ตอนที่ 25 หน้า 391)

สมบัติ จันทรวงศ์ (2520: 151) กล่าวว่า

กลอนตอนนี้ของสุนทรภู่ดูเหมือนจะเป็นตอนที่ได้รับการกล่าวขวัญถึงและอ้างถึงบ่อยที่สุดแต่โดยทั่วไปแล้ว แนวคิดเกี่ยวกับบทกลอนตอนนี้จะเน้นอยู่เฉพาะแต่คำสุดท้าย คือตอนที่ว่า “รู้สิ่งไรไม่สู้รู้วิชา รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี” ว่าเป็นคำสอนสำคัญของสุนทรภู่ โดยมีการแตกแยกออกเป็นสองฝ่ายพวกแรก นั้นตีความว่า สุนทรภู่สอนให้เห็นแก่ตัว สอนให้ตนเอาตัวรอดฝ่ายเดียวโดยไม่คำนึงถึงสิ่งอื่นใด ส่วนอีกพวกหนึ่งเห็นว่า พวกแรกนั้นไม่เข้าใจคำของสุนทรภู่ เพราะฉะนั้น จึงตีความเจตนาของสุนทรภู่ผิดไป ทั้งๆ ที่ตามความจริงแล้ว คำกล่าวของสุนทรภู่ที่ว่า “รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี” นั้นหมายถึงว่า “มีความรู้ นั่นดี” แต่ยอดดีคือ ใช้ความรู้ให้อยู่ในศีลธรรม

ผู้วิจัยมีความเห็นที่ต่างออกไป เพราะเมื่อวิเคราะห์ในแง่ของปัญญา จะสามารถตีความที่ลึกกว่า กล่าวคือ

ภาวะแห่งภาวะแก้วพิสดารหรือพระโยคี คือตัวแทนแห่งปัญญา และสุดสาครคือผู้แสวงหาปัญญา เมื่อสุดสาครประสบปัญหาหรือเกิดทุกข์อันเนื่องมาจากสาเหตุของปัญหา หรือสมุทัยที่มีอวิชชา คือซีเปลือยเป็นต้นเหตุ การที่จะดับทุกข์หรืออยู่ในภาวะที่ไร้ปัญหา ที่เรียกว่านิโรธ ก็ต้องมีวิธีการปฏิบัติในการแก้ปัญห หรือมรรค เพื่อทำให้นิโรธเกิดขึ้น

วิธีแก้ปัญหโดยใช้ปัญญาในกรณีที่ต้องรู้ธรรมชาติของมนุษย์ รู้ธรรมชาติจิตใจของมนุษย์ ธรรมชาติจิตใจของมนุษย์มีทั้งจิตใจที่เป็นกุศลและอกุศลทำให้เกิดความประมาทพลาดพลั้งขึ้นได้ ภาวะปัญญา สอนให้รู้ว่า “อย่าไว้ใจมนุษย์” เป็นประการแรก

ประการที่สอง ความรักที่แท้ ภาวะปัญญา สอนว่า บิดา มารดา เป็นผู้ให้ความรักที่แท้ คือ “บิดามารดารักมักเป็นผล”

ประการที่สามที่พึงต้องพึงตนเอง คือ พึ่งปัญญาของตนเอง ดังพุทธภาษิต อตตานิ อตตโน นาโถ ตนนั้นแหละเป็นที่พึ่งของตน ตรงกับคำกลอน “ที่พึ่งหนึ่งพึ่งได้แต่กายตน”

ประการที่สี่ การเปรียบเทียบสรุปในสามประการแรก คือการเข้าใจธรรมชาติ เป็นข้อคิดว่า “แม้ใครรักรักมั่งชั่งชั่งตอบ ให้รอบคอบคิดอ่าน(นะหลานหนา) เป็นคำสอนที่ต้องไตร่ตรองพิจารณา เป็นการสอนให้คิดมิใช่สอนตรง ๆ อันหมายถึงสิ่งที่คนทั้งหลายพอใจ ถูกใจหรือสิ่งที่คนทั้งหลายไม่พอใจ ไม่ถูกใจ ให้สุดสาครมีความรอบคอบในการคิดวินิจฉัย ตัดสินใจนั่นเอง มิได้หมายความว่าใครรักก็รักตอบ ใครชั่งก็ชั่งตอบ เพราะความหมายนี้ตื่นเงินเกินไป ไม่ทำให้เกิดปัญญาและมีวิสัยของภาวะปัญญา

ประการที่ห้า “รู้สิ่งไรไม่รู้รู้วิชา รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี” เป็นคำสอนที่หมายถึงความรู้หรือปัญญาที่สำคัญสำหรับสุดสาครก็คือ การรักษาตน ประคองตนให้รอดพ้นจากอันตราย คำกลอนนี้เหมาะที่จะนำมาคิดใคร่ครวญในเชิงปรัชญา เพราะวิสัยสุนทรภู่ที่บวชมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2367 มาจนปลายปีพ.ศ. 2385 เป็นภิกษุถึง 18 ปี โลกทัศน์หรือปรัชญาของท่านได้รับอิทธิพลทางพุทธปรัชญาเวรวัตท่านย่อมจะแฝงพุทธปรัชญาเถรวาทไว้ในคำกลอนของท่านเสมอ ผู้อ่านที่ศึกษาพุทธศาสนา หรือพุทธปรัชญาน้อยจะตีความตามโลกทัศน์ของตนตามพื้นฐานความรู้ของตน ทำให้คุณค่าของกลอนสุนทรภู่ลดคุณค่าลงอย่างน่าเสียดาย

การสรุปเอาว่าสุนทรภู่สอนให้ “รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี” อันเป็นความหมายพื้นๆ แล้วกล่าวว่าคุณค่าสุนทรภู่สอนให้คนเห็นแก่ตัว เป็นการสรุปโดยไม่ใช่ “ปัญญา”

กล่าวโดยสรุปเรื่องพระอภัยมณี ได้ใช้แนวคิดเรื่องปรัชญาตามหลักพุทธ ปรัชญาเถรวาทที่จัดเป็นญาณวิทยาแสดงพฤติกรรมของตัวละครใน 2 ลักษณะ คือ

1) ปัญญา คือ ความรู้ความเข้าใจธรรมชาติของสิ่งทั้งปวง คือ รู้จักคิด วิจัย ตลอดจนความสามารถที่จะคิดพิจารณา จัดการแก้ไข ปัญหาที่สอดคล้องกับธรรมชาติหรือ “วิสัยโลก” เช่น การแก้ปัญหาเรื่องเสียงปีก็ตั้งข้อเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างเสียงปี (อายุตนะภายนอก) กับหู (อายุตนะภายใน) ซึ่งหมายถึงการหยั่งรู้ว่ามีผลทั้งหลายทั้งปวงมาจากเหตุ การแก้ปัญหาต้องแก้ที่เหตุ

2) ปัญญา คือการรักษาตนให้รอดพ้นจากอวิชา อวิชาเกิดจากความมีดบอดทางปัญญา การเห็นผิดเป็นชอบ การไม่พิจารณาไตร่ตรองสิ่งทั้งหลายทั้งปวงให้ต้องแท้ เช่น ซื่อปล้อยที่ทำตนเป็นผู้ละกิลเลส ไม่ยึดมั่นถือมั่น เพื่อให้คนอื่นนับถือยกย่อง แต่ในความเป็นจริง ซื่อปล้อยเป็นผู้ลวงโลก ไม่มีปัญญาที่แท้จริง เป็นผู้ที่มีความมีดบอดทางปัญญา หลงอยู่ในสิ่งสมมุติ คือการได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้วิเศษ ซื่อปล้อยก็คือตัวอวิชา ไม่รู้จักสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

จริยศาสตร์ในพระอภัยมณี

จริยศาสตร์ คือ วิชาที่ว่าด้วยความประพฤติหรือพฤติกรรมของมนุษย์ ที่เกี่ยวกับ ประเด็นสำคัญ 3 ประเด็น คือ

อะไรคืออุดมคติของชีวิต หรืออะไรคือสิ่งดีสูงสุดที่มนุษย์ทุกคนควรแสวงหา

ในการแสวงหาสิ่งดีสูงสุดนั้น อะไรคือ เกณฑ์มาตรฐานตัดสินว่าการกระทำอย่างใดที่ถือว่าสอดคล้องกับสิ่งดีที่สูงสุดนั้น

ในการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันท่ามกลางสังคมนั้น อะไรคือหน้าที่และพันธกรณีของมนุษย์ ที่จะปฏิบัติต่อกัน

1. ประเด็นแรกอะไรคืออุดมคติของชีวิต หรืออะไรคือสิ่งดีสูงสุดที่มนุษย์ควรแสวงหา สุนทรภู่ ได้แสดงอุดมคติของชีวิตพระอภัยมณีไว้อย่างชัดเจนและแยบยล กล่าวคือการไปสู่ความดีสูงสุดของชีวิตพระอภัยมณีจำแนกเป็นขั้นตอน ได้แก่

1) การแสวงหาความรู้ ความรู้ของแต่ละคนขึ้นอยู่กับความพึงพอใจของตนเอง เป็นความรู้สำหรับชีวิตของตนเอง พระอภัยมณีเลือกเรียนวิชาเป่าปี่เพราะถูกกับนิสัยของพระ

อภัยมณี ความรู้ที่พระอภัยมณีต้องการจึงไม่ใช่ความรู้ที่บิดาต้องการสุนทรภู่ได้ชี้ให้เห็นว่า ความดี ประการแรกของมนุษย์ก็คือการแสวงหาความรู้ที่เหมาะสมกับชีวิตของแต่ละคน ระหว่างคนสองคนคือพระอภัยมณีกับศรีสุวรรณ แต่ละคน มีอุดมคติในชีวิตที่ต่างกัน การแสวงหาความรู้สำหรับชีวิตของทั้งสองคนจึงเลือกที่จะแสวงหา เลือกที่จะรับรู้แตกต่างกัน และความรู้นั้นเพื่อชีวิตของตนเองมิใช่เพื่อผู้อื่น

2) ความมีเสรีภาพ มนุษย์ทุกชีวิตต้องการเสรีภาพในการเลือกที่จะดำเนินชีวิต ของตนเอง พระอภัยมณีและศรีสุวรรณหนีออกจากเมืองเพราะได้รับความบีบบังคับทางจิตใจ รู้สึกไร้เสรีภาพ จึงเลือกที่จะแสวงหาความเป็นอิสระ ไม่ถูกบีบบังคับ สุนทรภู่ได้แสดงทัศนะเรื่อง ความมีเสรีภาพของชีวิตผ่านตัวละครสำคัญคือพระอภัยมณีและศรีสุวรรณ

3) ชีวิตที่สงบสุข สุนทรภู่ชี้ให้เห็นว่าในความมีชีวิตของตนนั้น เรื่องโลกีย์ตันทนหา ทำความเดือดร้อนวุ่นวายให้กับชีวิตโดยตลอด หากความสุขที่แท้จริงไม่ได้ตัวเอกของเรื่องคือ พระอภัยมณีมีชีวิตที่เดือดร้อนวุ่นวาย มีปัญหาอยู่ตลอดเวลาเพราะสาเหตุใหญ่คือโลกีย์ ตันทนหา ทั้งนี้เป็นเพราะขาดการไตร่ตรองพิจารณา ชีวิตวนเวียนอยู่ในไตรวิภว คือ กิเลส กรรม วิบาก จนในที่สุดผู้รู้ได้แกโยตีเกาะแก้วพิสดารมาเทศนาสั่งสอนชี้ทางธรรมให้ พระอภัยมณีจึง หลุดพ้นจากไตรวิภว หลีกพ้นจากโลกีย์ตันทนหาออกบวชเป็นพระ ความวุ่นวายทั้งปวงในชีวิตก็ สงบลง พระอภัยมณีก็ได้พบกับชีวิตที่สงบสุขในที่สุด

สิ่งดีที่สุดในที่พระอภัยมณีแสวงหาได้ประสบในบั้นปลายของชีวิต คือได้รับความ สงบสุขเพราะละโลกีย์ตันทนหาเสียได้

2. ประเด็นที่สอง ในการแสวงหาความดีสูงสุดนั้น อะไรคือเกณฑ์มาตรฐานตัดสินว่าการ กระทำอย่างใดที่ถือว่าสอดคล้องกับสิ่งดีที่สุดใน

ความดีสูงสุดที่สรุปได้จากพระอภัยมณี ก็คือความมีชีวิตที่สงบสุขหรือความ สงบสุข เรียกตามภาษาธรรมว่า “นิพพาน” สุนทรภู่ได้ชี้ให้เห็นว่าการที่จะมีความสุขได้นั้นจะ ต้องละอัตตา ไม่ยึดตนเองเป็นใหญ่ ต้องยึดความถูกต้องหรือยึด “ธรรม” เป็นใหญ่ กล่าวคือ

เหตุการณ์สำคัญที่พระอภัยมณีต้องตัดสินใจตอนที่สินสมุทรกับอุศเรนพบกันบน เรือของอุศเรน จะเกิดศึกแย่งนางสุวรรณมาลีกันต่อหน้าพระอภัยมณี

อุศเรนคั่งแค้นแสนพิโรธ

แกลังกลั่นโกรธตรัสประภาษด้วยอาจหาญ

ตัวของเจ้าเขารวยยังกำลังพาล

เหมือนหนึ่งหลานลามลวนไม่ควรเลย
 อันเรากับพระอภัยได้ให้สัตย์
 ไม่ซ้องขัดกันทุกสิ่งจริงเจ้าเอ๋ย
 จึงงอนง้อขอกันฉันคืนเคย
 อย่าเยาะเย้ยเลยเจ้าไม่เข้ายา
 แล้วว่ากับพระอภัยวิไลลักษณ
 นื่องก็รักภูวเรศเหมือนเชษฐา
 พระก็รู้อยู่กับใจแต่ไรมา
 จะเมตาหรืออย่างไรอย่าได้พลง

(ตอนที่ 9 หน้า 294)

พระอภัยมณีนั้นรักนางสุวรรณมาลี อุศเรนเป็นคู่หมั้นของนางสุวรรณมาลี ส่วน
 สินสมุทรเป็นลูกนับถือนางสุวรรณมาลีเป็นแม่ ในขณะที่เดียวกันอุศเรนก็เป็นผู้มีพระคุณที่ให้
 พระอภัยมณีโดยสารเรือมาด้วย อุศเรนขอให้สินสมุทรส่งนางสุวรรณมาลีให้ สินสมุทรไม่ยอม
 พระอภัยมณีจำต้องตัดสินใจอย่างหนึ่งอย่างใดเพื่อแสดงจุดยืนของตนการตัดสินใจของ
 พระอภัยมณียึดความดีสูงสุด คือให้ความยุติธรรมกับอุศเรน

สงสารลูกเจ้าลังกาจึงว่าพลง
 เราเหมือนข้างงอกไม่หลอกลง
 ถึงเลือดเนื้อเมื่อน้องต้องประสงค์
 พี่ก็คงยอมให้มีได้หวง
 แต่ลูกเต้าเขาไม่เหมือนคนทั้งปวง
 จะได้ช่วงชิงให้ไปกระนั้น
 พี่ว่าเขาเขาก็ว่ามากกระนี้
 มิใช่พี่น้องแก่งแย่งเสกสรร
 เพราะเหตุเขารักใคร่อาลัยกัน
 ค่อยผ่อนพูดจาอย่าราคะ

(ตอนที่ 19 หน้า 295)

ในขณะที่เดียวกันพระอภัยมณีก็สอนให้สินสมุทร “รักษาศีลสัตย์กัตเวที” คือ
รักษาศีล มีความซื่อตรงและตอบแทนบุญคุณ ความว่า

แล้วตรัสบอกลูกน้อยกลอยสวาท

เจ้าหน่อเนื้อเชื้อชาติตั้งราชสีห์

อันรักษาศีลสัตย์กัตเวที

ย่อมเป็นที่สรรเสริญเจริญคน

(ตอนที่ 19 หน้า 295)

สุนทรภู่ชี้ให้เห็นการปฏิบัติที่สอดคล้องกับความดีสูงสุด คือความสงบสุขโดย
ผ่านพระอภัยมณีตัวละครเอกของเรื่อง

3. ประเด็นที่สาม ในการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันท่ามกลางสังคมนั้น อะไรคือหน้าที่และพันธะ
กรณีที่จะปฏิบัติต่อกัน

เจตนา นาควัชระ (2521 : 119) กล่าวว่า “เป็นที่น่าสังเกตว่า วรรณกรรมเอก
ของโลก ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันในวงกว้างแล้วนั้น มักจะมีลักษณะบางอย่างที่แสดงให้เห็นถึง
ความยิ่งใหญ่ของมนุษย์”

ความยิ่งใหญ่ของมนุษย์ที่สุนทรภู่แสดงให้เห็นในพระอภัยมณี ได้แก่ คุณธรรม
ของพระอภัยมณี ในเรื่องต่อไปนี้ คือ

1) การรักษาสัตย์และซื่อตรงต่อมิตร เหตุการณ์ในตอนที่ 19 อุศเรนจะรบกับ
สินสมุทร อุศเรนถามพระอภัยมณีว่า

แต่หากว่าถ้าฉันกับสินสมุทร

สัปยุทธ์กันก็จิตจะคิดไฉน

จะช่วยกันหรือว่าพระจะช่วยใคร

ขอรู้ใจจงแถลงให้แจ้งการณ

(ตอนที่ 19 หน้า 297)

พระอภัยมณีให้คำตอบว่า

แม่นสู้รบผู้ใดก็ไม่ช่วย
จะอยู่ด้วยอนุชาประสาฉัน
ถ้าลูกยาม่าน้องจะบ้องกัน
แม่นท่านพันลูกยาไม่ว่าไร

(ตอนที่ 19 หน้า 297)

คำตอบของพระอภัยมณีเป็นตัวชี้ให้เห็นความยิ่งใหญ่ของมนุษย์ในเรื่องการ
รักษาสัจย์และซื่อตรงต่อมิตรได้เป็นอย่างดี ทั้งยังแสดงความยุติธรรมเมื่อรบกันสิ้นสมุทจับ
อุศเรนได้ พระอภัยมณีกับศรีสุวรรณจึงมาขอโทษมิให้สิ้นสมุททำอันตราย ความว่า

แล้วแก้วมดตรีสรเรียกขึ้นร่วมอาสน์
พจนารกมิให้ชำระสำระสาย
ไม่พอที่วิวาทกันดูนวาย
ให้คนตายเสียเปล่าเปล่าไม่เข้าการ
อันใจพิณี่ไม่หวงไม่หลงหลอก
แต่ที่บอกน้องรักขึ้นหักหาญ
จึงให้น้องลองสู้กับกุมาร
เดี๋ยวนี้ท่านเล่าก็แพ้แกไอรส
เราขอไว้ไม่เอาทั้งข้าวของ
คืนสนองคุณให้ท่านไปหมด
แล้วเหลียวหลังมาอ่อนวอนไอรส
ขอแทนทดคุณท่านโดยสารมา

(ตอนที่ 20 หน้า 304)

2) ความมีเมตตาไม่มุ่งร้าย สุนทรภู่กำหนดนิสัย บุคลิกของพระอภัยมณีให้เป็น
ผู้มีเมตตา ไม่มุ่งร้ายทำลายชีวิต ทั้งๆที่พระอภัยมณีมีปีศาจที่สามารภฆ่าศัตรูได้ แต่
พระอภัยมณีเพียงแต่เป่าปี่ห้ามทัพมิให้ฆ่าฟันกัน

พระโหยหวนครวญเพลงวังเวงจิต
 ให้คนคิดถึงถิ่นถวิลหวัง
 ว่าจากเรือนเหมือนนกกมาจากรัง
 อยู่ข้างหลังก็จะแลชะเง้อคอย
 ถึงยามค่ำยามรุ่งจะร้องไห้
 ร่ำพิไรวิญญาณหวนละห้อย
 ใ้อัยมดึกดาวเคลื่อนเดือนก็คล้อย
 น้ำค้างหยอหยเย็นฉ่ำที่อัมพร
 หนาวอารมณ์ลมเรื่อยเรื่อยเรื่อยขึ้น
 รวยระรื่นรินรินกลิ่นเกษร
 แสนสงสารบ้านเรือนเพื่อนที่นอน
 จะอารมณ์อ้างว้างอยู่วังเวง
 วิเวกแว่วแจ้วเสียงสำเนียงปี่
 พกโยธีทิ้งทวนชวนชวน
 ลงนั่งโยกโงกหลับทับตนเอง
 เสนาะเพลงเพลินหลับระงับไป

(ตอนที่ 30 หน้า 529)

3) ความกรุณา

เจตนา นาควัชระ (2521 : 118) กล่าวว่า “วรรณกรรมได้เลือกเฟ้นชีวิตจริงมา
 สร้างเป็นโลกแห่งมายาที่มีความสมจริง พอที่ทำให้เรากล้วยตามไปได้ด้วยอารมณ์”

ความกรุณาเป็นคุณสมบัติสำคัญของตัวเอก คือ พระอภัยมณีแสดงออกด้วย
 วาจาที่ปลอบประโลมผู้เป็นทุกข์ เช่น เมื่อพบนางละเวง พระอภัยมณีใช้คำพูดที่เป็นการ
 ปลอบประโลมว่า

พระน้องหรือชื่อละเวงวันฟ้าราชา
 อย่าหวั่นหวาดวิญญูญาณมารศรี
 จงหยุดยั้งรั้งราจะพาที่
 ไม่ฆ่าตีศรีสวัสดิ์เป็นสัจจา

(ตอนที่ 31 หน้า 532)

เมื่อนางมีเชื้อสมุทรสิ้นชีวิต พระอภัยมณีก็คร่ำครวญและตั้งความปรารถนาให้นางเป็นสุข ดังบทกลอนต่อไปนี้

สงสารนักภคินีเจ้าพี่เอ๋ย
เป็นคู่เซยเคียงชิดพิสมัย
ถึงรูปชั่วตัวดำแต่หน้าใจ
จะหาไหนไม่เหมือนเจ้าเยาวมาลย์
ตั้งแต่นี้มีแต่จะแลลับ
จนดินดับกาลาปาวสาน
จนม้วยดินสิ้นฟ้าแลบาดาล
มิได้พานพบสมรมเหมือนก่อนมา
พี่แบ่งบุญบรรพชิตอุทิศให้
เจ้าจงไปสู้สวรรค์ให้บรรพชา
อันชาตินี้มีกรรมจำนิรา
เมื่อชาติหน้าขอให้พบประสพกัน

(ตอนที่ 14 หน้า 206)

พันธกรณีของมนุษย์ที่มีต่อผู้อื่นนั้น กล่าวโดยรวมแล้วมนุษย์เป็นผู้ให้ ได้แก่ให้ความซื่อสัตย์ ให้ความเมตตาไม่มุ่งร้าย ให้ความกรุณาต่อผู้อื่น การให้ทำให้มนุษย์ไปถึงความดีที่สูงที่สุดได้ แต่ต้องอาศัยองค์ประกอบอื่นร่วมด้วย

สุนทรภู่ได้ชี้ให้เห็นว่าปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิตเกิดจากกรรม คือการกระทำของตนเองทั้งสิ้น ดังเช่นชีวิตของพระอภัยมณีที่กว่าจะพบจุดหมายสูงสุดของชีวิตคือความสงบสุขได้ต้องใช้เวลาช้านาน และคุณธรรมในตัวของพระอภัยมณีได้แสดงให้เห็นพันธกรณีของมนุษย์ที่มีต่อผู้อื่น และเห็นความยิ่งใหญ่ของมนุษย์ในขณะเดียวกัน